

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ОЗНАКУВАННЯ

ДЕСЯТЬ МІСЦЬ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УМАНІ

REHERIT

“ReHERIT: спільна відповідальність за спільну спадщину” – проєкт з переосмислення та актуалізації матеріальної та нематеріальної культурної спадщини Умані, Львова та інших міст України. Метою проєкту є робота з потенціалом культурної спадщини для економічного, туристичного, культурного та освітнього розвитку міст, налагодження комунікації між органами влади, неурядовими організаціями, місцевими жителями.

Змістову частину ознакування об’єктів культурної спадщини Умані розроблено в межах проєкту “ReHERIT: спільна відповідальність за спільну спадщину”, що впроваджується з липня 2018 по квітень 2021 року.

Матеріали підготувала Тетяна Портнова, за консультації експертів та координації Центру міської історії (Львів) і відділу культури Уманської міської ради. – Умань, 2021, 50 с. Електронна версія.

В межах проєкту “ReHERIT: спільна відповідальність за спільну спадщину” у 2020 році в Умані підготовано матеріали для ознакування десяти об’єктів: торгові ряди, Свято-Богородицький василіянський монастир, костел Успіння Пресвятої Діви Марії, готель “Новоєвропейський”, єврейський квартал, територія гетто, військовий собор/кінотеатр імені Черняховського, жіноча та чоловіча гімназії, будинок, де мешкала Надія Суровцова. Ці об’єкти було відібрано спільно з уманською громадою та місцевими експертами після обговорень і воркшопів зі спеціально складеної раніше бази даних, що нараховує 161 об’єкт історико-культурної спадщини міста Умань. Обрано передусім знакові для Умані будівлі і місця, які заслуговують на включення до наративу спільної спадщини і щодо яких можна запропонувати нові прочитання, а також об’єкти, які дозволяють нагадати про раніше маргіналізовані чи забуті теми минулого Умані. Окремим завданням ознакування було позначити та актуалізувати раніше не включені до туристичних маршрутів об’єкти і простори – передусім ті, що розповідають історії спільнот Умані, що мешкали тут і співтворили місто до Другої світової війни. Ознакування також мало на меті наголосити на важливості збереження об’єктів спадщини, особливо тих, що перебувають зараз у поганому стані, і популяризувати ці та інші об’єкти заради їхнього подальшого глибшого вивчення і включення у міську історію.

В описах кожного об’єкта ми спробували відійти від звичного зосередження лише на історії будинків, натомість пропонуємо побачити через будівлі історії осіб, спільнот та великих періодів міського минулого. Об’єкти стали відправними точками для розповіді про ширші контексти і різноманітні історії міста. Не претендуючи ані на вичерпність, ані на остаточні оцінки, описи пропонують поміркувати про різне минуле Умані: польське, єврейське і українське, імперське і радянське; згадати різних людей, які століттями співтворили це місто: вчителів і військових, ченців і торговців, підприємців, гімназисток і письменниць, заможних та бідних. Оскільки дуже непросто описати важливі сюжети з минулого у кількох рядках, на сайті reherit.org.ua можна отримати більш детальну інформацію про кожен об’єкт та історії, пов’язані з ним. Короткі та розлогі описи об’єктів підготувала історикиня Тетяна Портнова, розгорнену біографію Надії Суровцової – історик Сергій Єкельчик.

Візуалізація ознакування біля кожного об'єкта/простору буде містити коротку інформацію про місце та історії, пов'язані з ним, чотирма мовами: українською, польською, івритом та англійською (три перші мови – мови спільнот, що жили в Умані, а остання – як мова міжнародного спілкування, зручна для подорожніх з усього світу); QR-код, який буде вести до розлогого тексту на Порталі культурної спадщини проєкту ReHERIT, та зручну навігацію, яка підказуватиме розташування інших ознакованих об'єктів.

Для туристів таблички пропонують дуже стислу інформацію, яка водночас вписує будівлі/простори в ширші історичні контексти і розкриває різні міські історії. Містянам, які проходять повз ці будівлі кожного дня і багато знають про них, описи пропонують звернути увагу на менш відомі, неакцентовані чи забуті сюжети. Підготовлені матеріали, які будуть доступні в міському просторі у вигляді ознакувань, а також візуалізованих текстів онлайн, пропонують туристу самостійну прогулянку містом. Сподіваємося, що ці матеріали стануть у пригоді місцевим гідам для розробки власних туристичних маршрутів, а також заохотять туристичні компанії, які привозять туристів дивитися парк “Софіївка”, виділити час і на прогулянку містом. Матеріали, підготовлені для ознакування, можуть бути використані місцевою владою, культурними інституціями та активістами для різноманітних форматів популяризації історико-культурної спадщини Умані.

Дослідження і написання текстів – Тетяна Портнова

Розширений текст про Надію Суровцову – Сергій Єкельчик

Консультанти – Владислав Давидюк, Ольга Заречнюк, Андрій Усач

Обговорення та коментарі – Софія Дяк, Христина Бойко, Ірина Мацевко, Наталія Отріщенко, Анна Чеботарьова, Ольга Заречнюк, Алла Марченко, Ірина Склокіна

Візуальний матеріал – Уманський краєзнавчий музей, Владислав Давидюк, Сергій Гоменюк, Маріанна Маліновська

Літературна редакція – Світлана Паламарчук

Переклад на англійську – Павло Грицак

Переклад на польську – Катажина Котинська

Переклад на іврит – Ар'є Лисаков

Мовна редакція – Мейгіл Фавлер

Дизайн брошури – Ірина Цімерман

Координація – Ірина Мацевко

СПИСОК ОБ'ЄКТІВ ДЛЯ ОЗНАКУВАННЯ

1. Торгові ряди
2. Василіянський монастир
3. Єврейський квартал
4. Концертний зал Потоцького / Військовий собор / Кінотеатр імені Івана Черняхівського
5. Чоловіча гімназія
6. Жіноча гімназія
7. Костел
8. Готель "Новоєвропейський"
9. Будинок Надії Суровцової
10. Уманське гетто

Торгові ряди. Уманський краєзнавчий музей

1. ТОРГОВІ РЯДИ

вул. Небесної сотні, 47

Торгові ряди

Торгові ряди наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. були економічним центром Умані. Побудовані на кошти графа Станіслава Щенсного Потоцького бл. 1780 р. для заохочення торгівлі, вони стали місцем зустрічі, спілкування та економічних відносин між різними громадами Умані: євреями, поляками, українцями, росіянами. У першій половині XIX ст. в будівлі поряд із крамницями засідало міське самоврядування, звідси друга назва – ратуша. Подібних торговельних пам'яток, які зберегли не тільки форму, але й призначення, в Україні збереглось небагато.

Trading Stalls

In the late eighteenth and early nineteenth centuries, the trading stalls (torhovi riady) were the economic heart of Uman. Their construction (ca. 1780) was

funded by Count Stanislaw Potocki to stimulate trade; they became a meeting place, as well as a center of communication and economic relations between Uman's various communities – Jews, Poles, Ukrainians, Russians. In the first half of the nineteenth century, the building next to the shops housed the city council, which gives the building its second name, Ratusha or “town hall.” This building is one of the few in Ukraine to have kept not only its form, but also its function.

Sukiennice

Od końca XVIII do pierwszej połowy XIX w. sukiennice były gospodarczym centrum Humania. Wzniesione na koszt hrabiego Stanisława Szczęsnego Potockiego około 1780 r. dla ożywienia handlu, stały się miejscem spotkań i codziennych kontaktów między różnymi wspólnotami Humania – Żydami, Polakami, Ukraińcami, Rosjanami. W pierwszej połowie XIX w., oprócz kramów, mieścił się tu samorząd miejski, stąd druga nazwa – Ratusz. W Ukrainie zachowało się niewiele tego rodzaju zabytków, które zachowały nie tylko formę, ale także przeznaczenie.

מרכז מסחרי

שורות של המרכז המסחרי היו בסוף המאה ה-18 ובמשך המחצית הראשונה של המאה ה-19 למרכז הכלכלי של אומן. המתחם נבנה על כספו של הרוזן סטניסלב שנסני פוטוצקי בשנת 1780 במטרה לעודד סחר בעיר. המרכז הפך למוקד מפגש, תקשורת ויחסים כלכליים בין הקהילות השונות של אומן - היהודים, הפולנים, האוקראינים והרוסים. במחצית הראשונה של המאה ה-19 ישבה בבניין הסמוך לחנויות מועצת העיר, ומכאן מגיע שמה השני - "ראטושה", העירייה. ישנם מעט מאוד אתרים היסטוריים ומסחריים דומים באוקראינה אשר שמרו לא רק על צורתם החיצונית, אלא גם על ייעודם.

Розширений опис об'єкта

Від моменту заснування міста і до початку XX ст. торгівля відігравала особливу роль в історії Умані – вона була основним рушієм міської економіки та запорукою його розвитку і добробуту. У підтримці міської торгівлі були зацікавлені передусім власники Умані, адже це було надійним джерелом їхнього прибутку. У 1780 р. на кошти родини Потоцьких на місці базару і старих дерев'яних торговельних приміщень було зведено цегляну будівлю торгових рядів. Проєкт підготував архітектор Тепінгер. Сьогодні торгові ряди – це одна з найстаріших будівель Умані: вона на десять років старша за кам'яні будівлі василіянського монастиря і на шістнадцять років – за дендрологічний парк “Софіївка”. Наприкінці XVIII ст. ряди та базар довкола них були центром Умані, звідки Умань росла і розбудовувалася.

Будівля торгових рядів відрізняється цікавою архітектурою. Вона має форму замкненого прямокутника, з просторим внутрішнім двором та арочними в'їздами. Це був своєрідний комплекс, що поєднував крамниці та склади товарів. Вздовж внутрішнього двору знаходилися близько 40 комор для зберігання краму, кожна мала окремі двері. Під будівлею йшли підземні ходи, їх використовували як додаткові склади. Основна торгівля велася у кам'яних лавках, розташованих у внутрішньому дворі. До середини XIX ст. східне та західне крила торгових рядів мали два поверхи, а на кожному куті будівлі була охоронна вежа.

Торгові ряди в Умані ще чекають на свого дослідника – історика архітектури, який пояснив би особливості їхньої побудови. Наразі співіснують кілька поглядів. Уманські краєзнавці та історики говорять про те, що будівля є двором-фортецею, пам'яткою неспокойних часів XVII - XVIII ст., коли торговельні приміщення будували так, аби їх легко було перетворити на оборонні. Для Умані це було актуально, адже тоді ще не минуло і п'ятнадцяти років після захоплення міста гайдамаками. Історики архітектури також допускають можливість застосувати до торгових рядів в Умані ідею дослідника архітектури Олега Рибчинського про впливи мусульмансько-азійської архітектури на торговельне будівництво на Поділлі. Відомі нам з арабських казок караван-сараї (своєрідні постійні двори, де могли зупинитися і торгувати східні купці) будувалися квадратними чи прямокутними, із заїздами, просторим внутрішнім двором, відокремленими крамницями та оборонними вежами. За подібним зразком зводилися і торгові ряди у Тульчині, Меджибожі та Шаргороді, які, на жаль, не збереглися.

Торгові ряди наприкінці XVIII ст. також називали "гостинним двором" (а "гостями" – приїжджих купців). Назва підкреслює важливу особливість: торгові ряди будувалися, аби тут могли пропонувати свій крам купці з інших міст та країн. З Умані та околиць везли жито та пшеницю, а для місцевих покупців натомість привозили дорогі тканини (шовк, оксамит, атлас), плащі та хустки, прикраси, екзотичні прянощі, горіхи та фрукти (мигдаль, фініки), вино, каву та чай.

Опис торгових рядів залишив князь Іван Долгорукий, який відвідав Умань у 1810 р.: "При нас был в Умани торговый день, и народу собралась пропасть; я целое утро шатался в рядах. Торговля обширная, и все найдете, что вам угодно. Товары привозятся прямо из чужих краев; о цене их нечего и говорить: все отменно дорого".

У цьому людному і жвавому місці не лише купували і продавали – тут знайомилися і спілкувалися, ділилися новинами і плітками. Як "Привоз" в Одесі чи Бесарабський ринок в Києві, ряди були уособленням місцевого колориту. Для Умані це було унікальне місце активного спілкування євреїв, поляків, українців, росіян – представників міських спільнот, які зазвичай жили доволі відо-

кремлено. Переважну більшість торговців тут складали євреї. Адже торгівля для євреїв у містечках була одним з небагатьох дозволених владою занять (поруч із орендарством та лихварством). Шляхта дивилася на працю торговця із зневагою, а міщани та селяни уникали її як справи ризикованої. Історик Йохан Петровський-Штерн, дослідник східноєвропейських штетлів (єврейських містечок), відзначав, що в Умані Потоцькі надали місцевим євреям численні торговельні привілеї: від привілею на експорт жита і пшениці за межі регіону (через Броди на Лейпциг та Нойштадт) до привілеїв на торгівлю у міських крамничках, шинках та корчмах навколо базарної площі. Торгові ряди територіально належали єврейському кварталу Умані.

Цікавою особливістю будівлі є її поліфункціональність – торгівля тут співіснувала із міською адміністрацією. Ім'ям “ратуша” будівлю називають вже в документах кінця XVIII ст., тому можна припустити, що тоді поруч із крамницями засідало міське самоврядування (Умань, попри статус приватновласницького міста, мала магдебурзьке право). Поєднання торгівлі та міської влади під одним дахом може здаватися дивним з перспективи XXI ст., проте було досить типовим для Поділля у XVIII ст. Особливо зважаючи на те, що міська влада часто опікувалася питаннями економічними.

Наприкінці 1830-х років, коли Умань стала центром військових поселень Київської та Подільської губерній, потреби управління на короткий час взяли гору над інтересами комерції. Умань потребувала спеціального приміщення для владних структур, тож будівлю торгових рядів було переоблаштовано. Планувалося розташувати тут “присутні місця”, міську казну, повітовий суд, а також в'язницю (і, дійсно, поки не було збудоване спеціальне приміщення міської тюрми, в'язнів кілька років утримували тут). У будівлі ратуші засідало міське самоврядування на чолі з бургомістром. Входили до нього і двоє ратманів, які обирались окремо – від християнської та юдейської громад Умані.

Наприкінці 1850-х років будівля зазнала останньої масштабної перебудови. Були розібрані чотири кутові вежі та другі поверхи над північним та південними проїздами, і торгові ряди (ратуша) стали виглядати так, як ми бачимо зараз. Владні установи до того часу переважно отримали в місті власні помешкання і перебралися туди. Приміщення в будівлі, яка залишилася у віданні Уманської міської думи, знову стали надавати в оренду місцевим торговцям.

У радянський час будівля не зрадила свого початкового призначення. Вона належала управлінню ринків м. Умані, і тут діяв центральний та колгоспний ринки. Напередодні Другої світової війни у підвальних приміщеннях знаходився архів міського управління. Під час Другої світової війни старий єврейський квартал довкола рядів було майже повністю зруйновано, після війни простір радикально перебудували. Будівля торгових рядів дивом уціліла.

У 1970-х роках будівлю було визнано унікальною пам'яткою торговельної архітектури. Постановою Ради Міністрів України від 6 вересня 1979 р. № 442 споруду взято під охорону держави. На початку 2000-х будівлю торгових рядів було відремонтовано.

Зараз тут розташований центральний міський ринок. Це знову колоритний світ спілкування і взаємодії городян і селян, українців і хасидів, місцевих і туристів. Уважний відвідувач буде нагороджений приємною знахідкою – у внутрішньому дворі збереглися старі двері.

2. ВАСИЛІАНСЬКИЙ МОНАСТИР

вул. Небесної сотні, 31

Василіянський монастир

Василіянський монастир був заснований у 1765 р. як осередок греко-католицької церкви на Східному Поділлі. Через три роки гайдамаки сплюндрували будівлю, вбили монахів та учнів монастирського колегіуму. На початку XIX ст. при відродженому монастирі діяла одна з кращих світських шкіл регіону. Російська імперська влада закрила монастир у 1830-х рр. для протидії польським впливам. Тут довго були казарми: спочатку імперські, потім радянські. З 2006 р. це частина заповідника "Стара Умань".

Basilian Monastery

The Basilian monastery was founded in 1765 as a center of the Greek Catholic Church in Eastern Podolia. Three years later the building was plundered by the haidamaks (Ukrainian Cossack units), and the monks and seminary students were killed. In the early nineteenth century the rebuilt monastery held one of the best secular schools in the region. Russian imperial authorities closed down the monastery in the 1830s to counteract Polish influences. For a long time the building held barracks, first for the Russian Imperial army, then the Soviet. The building became part of the Old Uman architectural reserve in 2006.

Василіянський монастир. Фото Сергія Гоменюка

Klasztor Bazylianów

Klasztor Bazylianów został założony w 1765 r. jako ośrodek Kościoła greckokatolickiego na wschodnim Podolu. Trzy lata później hajdamacy splądrowali budynek, zabijając zakonników i uczniów przyklasztornego kolegium. Na początku XIX w. przy odrodzonym klasztorze działała jedna z najlepszych świeckich szkół w regionie. Rosyjskie władze imperialne zamknęły klasztor w latach 30. XIX w. dla przeciwdziałania polskiemu wpływowi. Długo były tu koszary: najpierw carskie, potem radzieckie. Od 2006 r. klasztor jest częścią zabytkowego kompleksu „Stary Humań”.

מנזר בזיליאני

המנזר הבזיליאני נוסד בשנת 1765 כמרכז לכנסייה היוונית-קתולית באזור מזרח פודוליה. שלוש שנים לאחר מכן הבניין נבזז על ידי ההידמקים, אשר רצחו את הנזירים ואת הסטודנטים של המכללה במנזר. בתחילת המאה ה-19, פעל במנזר המחודש אחד מבתי הספר החילוניים הטובים ביותר באזור. הרשויות האימפריאליות של רוסיה סגרו את המנזר בשנות ה-1830 כחלק מהמאבק בהשפעה הפולנית. המקום שימש במשך תקופה ארוכה בתור צריפים צבאיים: קודם של האימפריה הרוסית, לאחר מכן עבור הסובייטים. מאז 2006 המבנה הוא חלק מהשמורה "אומן הישנה".

Розширений опис об'єкта

Монастир Покрови Пресвятої Богородиці був заснований в Умані у 1765 р. за сприяння воєводи Київського Францішека Салезія Потоцького. Монастир отримав від Потоцького щедрі фінансову підтримку: двісті тисяч злотих на потреби обителі та два села – Гереженівка та Монастирок, прибутки з яких йшли на її утримання. Магнат також подарував монастирю площу в Умані, на якій розташували церкву, школу та келії для монахів. Стати першим ігуменом монастиря був запрошений о. Іраклій Костецький, випускник папської семінарії у Вільно, знаний проповідник та активний місіонер. Спочатку усі будівлі монастиря були дерев'яними.

Історія василіянського монастиря в Умані – від заснування до закриття – показує, якими непростими були міжконфесійні стосунки у прикордонних багатоетнічних регіонах, де конфесії змагалися за контроль над одним простором, і наскільки тісно релігійне життя було переплетене із питаннями політичної влади. У XVIII ст., коли Правобережжя повернулося під владу Речі Посполитої, серед найгостріших тут постав конфлікт між церквами католицькою та греко-католицькою, з одного боку, та православною, з іншого. Особливої гостроти цей конфлікт набував тому, що питання віри було не лише справою порятунку душі, воно визначало етнічну ідентифікацію, політичну лояльність та геополітичну орієнтацію. Католицизм сприймався як синонім польськості та відданості Речі Посполитій, натомість православ'я ототожнювали із нижчими соціальними прошарками та орієнтацією на підтримку від Російської імперії. Перемога ж у цьому зязятому конфлікті найчастіше була на боці того, кого підтримувала влада.

Греко-католицькій церкві у суперечці конфесій випала непроста роль. Створена заради примирення вірян у Речі Посполитій та компромісу між східним та західним християнством, вона подеколи сприймалася польською владою та елітою як інструмент поширення католицизму серед православного населення, своєрідний місток до суто католицького світу. У XVIII ст. греко-католицька церква за активної підтримки держави та місцевих магнатів, які не цуралися і силового тиску, опанувала території, де раніше переважало православ'я. Одним з осередків поширення греко-католицької та католицької віри в регіоні став і відкритий в Умані василіянський монастир.

Чин св. Василія Великого є найвідомішим уніатським чернечим орденом. Він був створений за зразком католицьких чернечих орденів, зокрема єзуїтського, для оновлення і піднесення греко-католицької церкви. Василіяни уславилися чудовими школами, бо розуміли виняткову важливість освіти як для успішної роботи священників, так і для виховання молоді. Блискуче освічені і готові до взаємодії зі спільнотами, серед яких жили, василіяни також були вправними

проповідниками і місіонерами. Вже з 1766 р. при уманському василіянському монастирі стали діяти теологічні студії для ченців та колегіум для молоді. За даними історика Ігоря Кривошеї, на момент заснування монастиря в Умані передбачалося, що тут житимуть 4 місіонери, 4 чи більше професорів (залежно від кількості учнів в училищі), вікарій, настоятель, духовники та проповідники, необхідні для священнослужіння.

За кількістю монахів василіянський монастир в Умані належав до середніх. Тут мешкали зазвичай від 12 до 16 ченців, тоді як великими вважали василіянські монастирі, де кількість монахів перевищувала 20 осіб – такі як у Почаєві чи Замості. Побут ченців регламентував спільний для усіх василіянських монастирів устав, розроблений в 1617 р. Він передбачав обітницю убогства (зокрема відмову від грошей, заборону пишного одягу і дорогих страв), чистоти (приборкання плоті та зречення усього, що плямує душу людини), послуху (передусім перед настоятелем) та спільне життя чернечої спільноти.

Перші роки існування василіянського монастиря в Умані співпали із черговим загостренням стосунків між католиками, уніатами та православними, zenітом якого стала діяльність Барської конфедерації 1768 р. – насильство проти православних у Київському воєводстві, що супроводжувалося закриттям православних церков, знущанням над православними священниками і суворими карами громад, що намагалися чинити спротив. Це посилювало серед міщан, селян та козацтва упередження щодо усіх греко-католицьких священників як “відступників від істинної віри” та “поплічників польських панів та ксьондзів”. Під час Коліївщини 1768 р. в Умані монастир став однією з мішеней нападу гайдамаків.

Українці старшого і середнього віку, які в школі обов’язково за програмою читали поему Тараса Шевченка “Гайдамаки”, переважно уявляють собі долю монастиря і колегіуму за літературним описом:

... Гайдамаки
Стіни розвалили –
Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.

Сьогодні частина істориків критично сприймає поширену легенду про загибель учнів у криниці. Через чутки про наближення повстанців для 400 учнів колегіуму були оголошені дочасні канікули, тому більше половини з них встигли виїхати з міста. Водночас більше ста учнів (юнаки у віці від 16 років) залишилися, більшість з них отримала зброю і билася на боці польських загонів при захисті міста. Вони загинули в боях та на вулицях міста, де ставали жер-

твами гайдамаків як поляки та як молоді шляхтичі. Знаючи про загрозу облоги, ігумен дозволив монахам василіянського монастиря рятуватися, і частина з них змогла покинути Умань. Ті, хто вирішив залишитися в обителі, прийняли мученицьку смерть від рук гайдамаків. Дослідники історії василіянського чину наголошують на важливості згадувати імена загиблих, відтворити які дозволяють джерела. Це ігумен о. Іраклій Костецький, о. Іван Левицький, о. Ліберій Очавський, о. Ілля Магерович, Методій Маєвський.

Ця трагічна сторінка історії василіянського монастиря в Умані, як і взагалі історія жертв Коліївщини, у місцевій краєзнавчій традиції тривалий час оминалася як незручна, така, що не пасує оповіді про справедливий виступ скривджених національних героїв. З 2010-х років на подвір'ї колишнього василіянського монастиря стали проводити екуменічні панахиди за невинно убієнними жертвами Коліївщини. У 2018 р. Асоціація єврейських організацій і общин України (БААД) та Українська греко-католицька церква виступили з ініціативою відкрити на території монастиря меморіал у вигляді живильного джерела, який вшановував би жертв Коліївщини – євреїв, католиків та греко-католиків – і наголошував би на скорботі та співчутті у пам'яті про події.

1770 - 1780 рр. стали для монастиря часом відбудови і відродження. Дерев'яні будівлі келій, храму та колегії були замінені на муровані. Розвивалася й освітня робота монастиря: колегіум при ньому остаточно перетворився на світський навчальний заклад. Наприкінці XVIII - початку XIX ст. до курсу дисциплін додали математичні (арифметика, алгебра, геометрія) та природничі (географія, фізика, хімія) науки, стали вивчати нові європейські мови, історію та право, учнів вчили малюванню та музиці.

Вже з 1790-х років завдяки навчальному закладу при монастирі Умань стала знаним регіональним центром освіти. Саме успішність і масштабність школи дозволили василіянському монастирю вижити і розвиватися в нових умовах, коли після другого поділу Польщі та переходу Правобережжя до складу Російської імперії уряд розпочав активну антикатолицьку та антиунійну кампанію.

Школа при монастирі сповідувала принцип "навчати всіх, якої б віри не були". У 1801 р. тут було 263 учні, у 1816 р. – 448. Хоча школа була відкрита для всіх станів та християнських конфесій, серед учнів переважали юнаки з польських шляхетських родин Брацлавщини (це сучасна Вінницька, частково Черкаська, Кіровоградська та Одеська області) та Південної Київщини, католики за віросповіданням, а польська мова домінувала як мова викладання.

У школі при василіянському монастирі в Умані вчилися майбутні відомі літератори, яких віднесуть до т. зв. "української школи" в польській літературі. Це троє юнаків Юзеф Богдан Залеський, Міхал Грабовський та Северин Гоцин-

ський. Під час студій у місцевому колегіумі у 1816 р. вони створили літературний гурток “За-Го-Гра”. Ця літературна школа стала своєрідним феноменом взаємодії польської та української культур: молоді вихідці з польських родин Поділля та Волині звернулися до сюжетів козацької та гайдамацької історії та вивчення українського фольклору. “Українська школа” зробила козаків та гайдамаків героями високої літератури. Письменникам романтичного напрямку, яких вабило передусім величне і страшне, екстремальний досвід людей і народів, годі було й шукати інших героїв. Ці поети намагалися також осмислити особливості українсько-польського співжиття та причини його конфліктності. Поема Северина Гощинського “Замок Канівський” (1828), що описує захоплення Канева гайдамаками, належить до найвідоміших літературних творів про Коліївщину і справила безсумнівний вплив на Тараса Шевченка та його поему “Гайдамаки” (1841). Твори “української школи” в польській літературі стали водночас джерелом і для натхнення, і для інтелектуальної протидії українського національного руху першої половини XIX ст. Адже для польських поетів козацька та гайдамацька історія була локальною історією одного з регіонів Речі Посполитої, а шляхетсько-козацькі конфлікти – прикритим розбратом підданих однієї держави.

Василіянський монастир був закритий російським урядом у 1831 р., після Листопадового польського повстання. Монастир було остаточно ліквідовано у 1834 р. А у 1839 р. діяльність греко-католицької церкви та її ордену на Правобережжі було заборонено, а її віряни (хто вмовлянням, а хто жорстким примусом) були долучені до православ'я. Активна антиунійна кампанія призвела і до дискредитації діяльності монастирів, забуття їхніх освітніх та культурних здобутків, зведення історії інституцій до відомих кліше про “ополячення” і “покатоличення”.

Спочатку будівлю монастиря використовували як в'язницю для підозрюваних в участі у повстанні. Згодом, коли Умань стала центром військових поселень, тут діяв військовий шпиталь, а з середини 1850-х до початку 1880-х років – казарми. До Першої світової війни у будівлі засідав окружний суд.

Велика кам'яна будівля в центрі Умані активно використовувалася владою і під час революцій 1917-1921 рр.: тут засідав Військово-революційний комітет більшовиків, діяв штаб Червоної гвардії.

Восени-взимку 1921 р. в будівлі монастиря ставив свої вистави Київський драматичний театр (“Кийдрамте”), очолюваний українським режисером та актором Лесем Курбасом. Хоча на перший погляд театр і монастир – це несумісні поняття, насправді йдеться про своєрідне продовження традиції. Театральна історія Умані бере свій початок саме від василіянського монастиря. Адже перші вистави в Умані представляли студенти колегіуму ще наприкінці XVIII ст. –

на свята, під час ярмарків та до приїздів власника міста. Символічно, що серед п'єс, які ставив київський театр, поруч із "Макбетом" Вільяма Шекспіра та "Гріхом" Володимира Винниченка були і "Гайдамаки" Тараса Шевченка.

До Другої світової війни будівлю займало центральне бюро профспілок. З 1950-х тут знову облаштувалися військові, і військова частина базувалася до 1998 р. У незалежній Україні будівля перебувала в оренді у найрізноманітніших приватних установ. Зокрема кілька років тут діяв нічний клуб із колоритною назвою "Огненная лошадь", відкриття якого дехто вважав блюзнірством.

З 2006 р. будівля василіянського монастиря стала частиною Державного історико-архітектурного заповідника "Стара Умань". Тут почали проводити екскурсії підземеллями монастиря – до теперішнього часу добре збереглися підземні переходи, господарські приміщення та келії монахів. Оскільки будівля – єдиний збережений до сьогодні в Умані сакральний об'єкт греко-католицької церкви, місцева греко-католицька громада веде перемовини з владою про можливість проведення тут богослужінь.

3. ЄВРЕЙСЬКИЙ КВАРТАЛ

Район вулиць Шмідта та Спінози

Єврейський квартал

Вулиці Спінози та Шмідта у XIX – на початку XX ст. були частиною єврейського кварталу. У цьому престижному торговельно-фінансовому районі в центрі селилися більш заможні та відкриті для світських впливів євреї Умані. На вулиці Спінози стояла синагога, у 1930-х рр. її закрили разом із більшістю синагог міста на хвилі радянської антирелігійної кампанії, її будинок не зберігся. Життя єврейської спільноти Умані обірвала Друга світова війна. Пам'ять про євреїв, що жили тут, складали найчисленнішу громаду міста і співтворили місто, зберігають ці старі будинки.

Jewish Quarter

At the turn of the twentieth century, Spinoza and Shmidt streets were part of the Jewish quarter. This prestigious core of trade and finance in central Uman was home to the wealthier and worldlier Jews of Uman. Spinoza street held a synagogue, which was closed down in the 1930s along with most of the city's synagogues, as part of the Soviet anti-religion campaign. The synagogue building did not survive. The life of the Jewish community was

forever interrupted by the Second World War. These old buildings offer the only memory of the Uman's Jews, who had long formed part of the city's mosaic as its most numerous community.

Dzielnica żydowska

Ulice Spinozy i Schmidta w XIX i na początku XX w. były częścią dzielnicy żydowskiej. W tej prestiżowej, handlowo-finansowej części centrum osiedlali się zamożniejsi i bardziej otwarci na wpływy świeckie humaniści Żydzi. Na ul. Spinozy stała synagoga, zamknięta w latach 30. na fali radzieckiej kampanii antyreligijnej; budynek nie zachował się. Te stare domy przechowują pamięć o Żydach, którzy tutaj żyli, współtworzyli miasto i stanowili najliczniejszą grupę jego mieszkańców.

הרובע היהודי

בסוף המאה ה-19, תחילת המאה ה-20 היו רחובות שפינוזה ושמידט חלק מהרובע היהודי. ברובע מסחרי ופיננסי יוקרתי זה שבמרכז העיר, התיישבו יהודי אומן ממעמד אמיד ופתוח יותר להשפעות חילוניות. ברחוב שפינוזה היה ממוקם בית כנסת, אשר נסגר בשנות ה-30 של המאה הקודמת יחד עם מרבית בתי הכנסת בעיר בעקבות התכנית האנטי-דתית של המשטר הסובייטי, ומבנה בית כנסת זה לא שרד. חיי הקהילה היהודית באומן נקטעו במהלך מלחמת העולם השנייה. זכרם של היהודים שחיו כאן והיוו את הקהילה המשמעותית בגודלה בעיר ותרמו לבנייה ולעיצוב האופי של אומן, נשמר כעת בבניינים ישנים אלו.

Розширений опис об'єкта

Євреї проживали в Умані від самого заснування міста на початку XVII ст., а з другої половини XVIII і до початку XX ст. були його найбільш чисельною етнічною спільнотою. Багату і складну єврейську історію міста сучасна Умань собі лише повертає. У цьому допомагає вивчення міської архітектури. І тут рівною мірою важливі і ті споруди, що вціліли, і ті, що не лишилися до нашого часу. Збережені будинки, зокрема які ми бачимо на вулицях Спінози і Шмідта, наочно втілюють пам'ять про людей, що співтворили простір Умані. А знання про зруйновані будинки дозволяє відверто говорити про історію переслідування і знищення євреїв міста.

В історії та просторі Умані можна говорити про три єврейські квартали, кожен з яких оповідає окрему сторінку історії єврейської спільноти міста. Перший, старіший квартал, відомий як Раківка, виріс довкола ринкової площі Умані (це сучасні вулиці Східна, Некрасова, Демуцького, Челюскінців та Шолом-Алейхе-ма). Польські власники міста запрошували євреїв як вправних торговців, ре-

Будинок в колишньому єврейському кварталі на куті вулиць Шмідта та Спінози.
Фото Маріанни Маліновської

місників та посередників у фінансових операціях. На Раківці постала Велика (Старобазарна) синагога, яка була головною синагогою Умані до початку XX ст. У першій половині XIX ст., після переходу Правобережжя до складу Російської імперії, стара система економічних стосунків була зламана і більшість євреїв Умані збідніла. Раківка стала кварталом єврейської бідноти: в описах вона постає районом хаотичної забудови, де дерев'яні та глиняні халупи сусідували з дрібними крамничками і ремісничими майстернями. Асоціювалася Раківка і з релігійною ортодоксальністю, відданістю традиціям та настороженим ставленням до змін та експериментів.

Водночас частина місцевих євреїв успішно адаптувалася до нових умов і долучилася до економічної еліти Умані. Статки та високий статус дозволяли їм селитися біля нового центру міста, біля театру та міського парку. Тут сформувалася нова єврейська діelnиця. Заможним євреям належали гарні будинки, магазини та комерційні установи на центральних вулицях. Завдяки їхнім інвестиціям активно розбудовувалася міська інфраструктура Умані (від водогону до готелів). Будинки, що збереглися на сучасних вулицях Спінози та Шмідта, нагадують про внесок єврейської спільноти у загальну вражаючу розбудову Умані межі XIX – XX ст. Із заможністю та зростанням статусу нерідко приходила і більша відкритість до асиміляційних впливів: більшість дітей із заможних єврейських родин отримувала світську російськомовну освіту.

Існування двох кварталів наочно втілювало розбіжності у статках в межах однієї етнічної спільноти. Підтримка незаможних членів громади традиційно була обов'язком і відповідальністю її заможних членів. У XIX – на початку XX ст. в Умані діяли єврейські сиротинець та богадільня, єврейські благодійні товариства сприяння жіночій та чоловічій освіті, допомоги хворим євреям, дешева їдальня.

Різноманітним був і духовний світ євреїв Умані. У XXI ст. Умань znana передусім як “столиця брацлавського хасидизму”. Особливим місцем для брацлавських хасидів Умань стала з початку XIX ст. Тут провів останній рік свого життя, помер та був похований на місцевому єврейському кладовищі їхній духовний лідер – ребе Нахман. Втім, у XIX – на початку XX ст. прибічники цієї містичної течії юдаїзму складали у місті меншість, і їхні стосунки з місцевою ортодоксальною єврейською громадою, що переважала, нерідко були конфліктними.

У 1820-х роках Умань також стала першим осередком Гаскали (єврейсько-го просвітництва) в Російській імперії. Гаскала зародилася у Польщі, Пруссії та Франції у другій половині XVIII ст. як ідейний рух, покликаний подолати культурно-релігійну відокремленість євреїв та полегшити їхню інтеграцію до ширшого іноетнічного суспільства. Посприяти цьому мусила передусім нова освіта єврейських дітей у світській школі, де будуть вчити сучасні науки (математику, географію, історію) мовою країни, у якій проживає єврейська громада. У 1820-х роках в Умані діяла подібна світська школа для юнаків з ініціативи місцевого підприємця Гірша-Бера Гурвиця. Школа була закрита через нападки і з боку ортодоксальної громади, і з боку хасидів – подібну школу сприймали як втілення безбожності і загрозу єврейській ідентичності.

Перші десятиріччя XX ст. стали часом радикальних змін в історії євреїв Умані. Це, з одного боку, історія модернізації та нових можливостей, розвитку світської єврейської культури та різноманітних політичних захоплень, з іншого – історія утисків і обмежень. Революційні події 1917 року принесли з собою скасування межі осілості (з 1791 року так називали території Російської імперії, постійно проживати поза якими іудеї не мали права) та сподівання на національну автономію для євреїв. Євреї міста дбали про захист власних прав та інтересів: у 1917 році в Умані було створено Раду єврейських громадських організацій, у 1918 році, після ухвалення Центральною Радою закону про національно-персональну автономію, виникла Єврейська національна рада. У насильстві політичних і громадянських конфліктів, що наростало, євреям випала роль “офірного цапа”. Єврейська громада Умані сильно постраждала від погромів у 1917 та 1919 роках. До нападів на євреїв міста були причетні практично усі політичні сили, що змагалися за контроль над Уманню.

У 1920-30-х роках частина місцевих євреїв переїхала до більших міст Радян-

ського Союзу у пошуках кращих перспектив. Нетривалий період “коренізації” 1920-х років, коли радянська влада заохочувала розвиток національних культур і активно відкривала в Умані єврейські навчальні заклади, у 1930-х змінився настановою на асиміляцію. Удар по національних традиціях нанесла радянська антирелігійна кампанія, що супроводжувалася закриттям синагог. Напроти 6-го будинку по вулиці Спінози раніше стояла синагога, відома з джерел як Центральна синагога (назва, ймовірно, походить від розташування у центрі міста). Вона була закрита у 1930-х роках, під час т.зв. “безбожної п’ятирічки”. До сьогодні її будівля не збереглася. У 2000 – 2010-х роках тут з’являється пуста як символ стирання спільноти з міської мапи і з пам’яті.

Життя єврейської спільноти Умані обірвала Друга світова війна. Практично всі євреї Умані (а це близько 9 тисяч осіб), які не встигли залишити місто або не пішли до лав Червоної армії (це стосується чоловіків), були вбиті нацистами. Під час війни було зруйновано практично всю територію колишньої Раківки.

Після війни нечисленну єврейську громаду Умані (близько двох тисяч осіб) складали люди, що повернулися з евакуації та фронтів. Наприкінці 1960-х число євреїв міста скоротилося до тисячі через активний асиміляційний тиск та виїзди. В сучасній Умані існують дві єврейські громади: місцева (на 2012 рік вона нараховувала 612 осіб) та брацлавські хасиди, які оселилися у сакральному для себе місті. В Умані знову сформувався єврейський квартал – довкола могили ребе Нахмана на вулиці Пушкіна, з власною інфраструктурою, традиціями і вивісками на івриті. Квартал нерідко називають “маленьким Ізраїлем в Україні”. Сюди кожного року восени приїждять тисячі паломників-хасидів з усього світу.

4. КОНЦЕРТНИЙ ЗАЛ ПОТОЦЬКОГО / ВІЙСЬКОВИЙ СОБОР / КІНОТЕАТР ІМЕНІ ІВАНА ЧЕРНЯХОВСЬКОГО

вул. Незалежності, 6

Концертний зал Потоцького / Військовий собор / Кінотеатр імені Івана Черняхівського

Зведена у 1830 – 1832 рр. будівля уособлює зміни влад та епох в історії Умані. Концертний зал для польської еліти став військовим собором та символом контролю Російської імперії над Правобережжям, у 1921 р. –

Кінотеатр імені Івана Черняхівського / Військовий собор. Уманський краєзнавчий музей

собором Української автокефальної церкви, згодом – центральним міським кінотеатром, названим на честь радянського генерала Івана Черняхівського. Кожна влада перебудовувала споруду, надаючи їй нових сенсів. Проте в усі часи це було місце спілкування: від світу балів, концертів і сакральних практик до загальноміського дозвілля.

Potocki Concert Hall / Military Cathedral / Ivan Cherniakhovskyi Cinema

Built in 1830-1832, the building embodies the changes of power and time in the history of Uman. Once a concert hall for the Polish elites, it became the military cathedral and symbol of Russian Imperial control over Right-bank Ukraine, then in 1921 it became the Cathedral of the Ukrainian Autocephalous Church, and finally the central city cinema, bearing the name of Soviet General Ivan Cherniakhovskyi. Each new government rebuilt the building, imbuing it with new meanings. However, it was always a place of communication: from a place of balls, concerts and sacred practices to public urban leisure.

Sala koncertowa Potockich / Katedra wojskowa / Kino im. Iwana Czerniachowskiego

Budynek wzniesiony w latach 1830-1832 reprezentuje zmiany władz i epok w historii Humania. Sala koncertowa dla polskich elit stała się katedrą wojskową i symbolem kontroli imperium rosyjskiego nad prawobrzeżną Ukrainą, w

1921 r. – katedrą Ukraińskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, potem głównym kinem miejskim, nazwanym na cześć radzieckiego generała. Każda władza wprowadzała w budynku zmiany, nadając mu nowe sensy. Zawsze było to jednak miejsce spotkań: od balów, koncertów i praktyk religijnych do powszechnie dostępnej rozrywki.

קולנוע ע"ש איוון צ'רניאחובסקי

הבניין, אשר הוקם בין השנים 1830-1832 מגלם את החלפת התקופות והשלטונות השונים בהיסטוריה של אומן. אולם הקונצרטים של האליטה הפולנית הפך לקתדרלה צבאית וסמל לשליטה של האימפריה הרוסית בגדה הימנית של דניפרו, בשנת 1921 זאת כבר הקתדרלה של הכנסייה העצמאית האוקראינית, ולימים - הקולנוע העירוני המרכזי, שנקרא על שמו של הגנרל הסובייטי איוון צ'רניאחובסקי. כל שלטון באומן הביא את השינויים שלו אל תוך הבניין, כן במראה החיצוני, וכן בתוכן. עם זאת, בכל עת היה זה מקום של תקשורת: מעולם הנשפים, הקונצרטים והפולחן הדתי, ועד הפנאי הציבורי העירוני.

Розширений опис об'єкта

У цієї будівлі в центрі міста особлива історія. У ній поєдналися і нашарувалися ключові етапи розвитку Умані XIX – XX століть: міста як власності польських магнатів, міста як важливого військового осередку Російської імперії і історії радянської Умані. Кожна влада перебудовувала її згідно зі своїми потребами та ідеологічними пріоритетами.

Будинок, задуманий як концертна зала і простір для світських заходів польської еліти міста, почали зводити у 1830 році коштом графа Олександра Потоцького. Умань тоді вже була повітовим містом у складі Російської імперії, проте досі належала роду Потоцьких, і польська знать відігравала тут особливу роль. Через два роки, після невдалого польського національного повстання, усі графські маєтності і будинки були конфісковані і стали власністю імперії. Будинок отримав нову назву – “Публічна зала для шляхетних зібрань”, і відтоді тридцять років слугував місцем зустрічі, спілкування і розваг багатоетнічної еліти Умані. Тут місцеві високопосадові чиновники, військові та землевласники збиралися на концерти, вистави і бали. Із будинком пов'язане і театральне життя Умані XIX століття: сюди приїздили гастролери. У червні 1843 року тут у комедії Карла Гольдоні “Мірандоліна” зіграв знаний тоді російський актор Михайло Щепкін. Це стало для невеликого міста особливою подією.

У другій половині XIX ст. будинок передали під військові потреби. У 1866 – 1877 роках тут діяв військовий манеж для виїжджування коней кавалерійського полку, у 1877 – 1878 роках, під час російсько-турецької війни, тут утримували

полонених турків, а після війни зберігали зброю та амуніцію і облаштували гауптвахту.

У 1894 році будівлю було викуплено і перебудовано у Військовий собор святого благовірного князя Олександра Невського та святої преподобної Ксенії. Це сталося завдяки високій протекції: перебудові сприяв великий князь Олександр Михайлович Романов, шеф 73-го піхотного Кримського полку, який тимчасово передислокували до Умані з Північного Кавказу. П'ятикупольний собор став найбільшим і звідусіль помітним православним храмом міста. За переказами, куполи для собору відлили з гарматної міді і бронзи. Як влучно відзначив дослідник Ігор Скочиляс, величний гарнізонний храм став символом військового контролю Російської імперії над Правобережжям і присутності тут синодального православ'я. Тут відбувалися усі державні урочистості початку ХХ ст. Тут проходило святкування 300-ліття дому Романових у 1913 році. Звідси відправляли солдатів на фронт Першої світової війни.

Після 1917 року собор відігравав важливу символічну роль для місцевого українського руху, що поживавився. Біля нього проходили мітинги і збори з українськими політичними вимогами, паради українізованих частин імперської армії, відбувалися панахиди за Тарасом Шевченком і загиблими вояками українських загонів, оголошували універсали Центральної Ради. У 1921 році храм змінив свою конфесійну приналежність і перетворився на кафедральний собор Української автокефальної православної церкви, ставши осередком українських впливів в місті та окрузі.

Десакралізація будівлі сталася в середині 1920-х років на хвилі радянської антирелігійної кампанії. Храм спочатку планували зруйнувати вибухівкою, проте будівля виявилася міцною, постраждала лише дзвіниця. Тому ухвалили рішення перетворити храм на кінотеатр, який і відкрився тут у 1932 році. Кінотеатр діяв і під час Другої світової війни: в часи нацистської окупації міста фільми тут могли дивитися лише німці.

У 1950-х роках завдяки масштабній реконструкції будівля кінотеатру знову стала однією з найпомітніших у місті. Центральний вхід стали прикрашати шість колон, а на фронтоні з'явився барельєф із зображенням Івана Черняховського. Для Уманщини радянського часу Черняховський – місцевий уродженець, наймолодший генерал армії і наймолодший командувач фронтом в історії СРСР, двічі Герой Радянського Союзу – був знаною і шанованою постаттю. Понад тридцять років кінотеатр був одним з найпопулярніших місць дозвілля в Умані.

Останній фільм тут показали в середині 1990-х років, відтоді кінотеатр закрився. Будівлю було продано приватному власнику, окремі приміщення в ній стали надаватися в оренду. Колись красива і доглянута, сьогодні вона пере-

живає занепад. Будівля кінотеатру, зважаючи на важливу роль в історії міста, заслуговує на захист та збереження. Хоча кожна влада впродовж XIX – XX ст. використовувала її простір по-своєму, будівля завжди була місцем зустрічей та активного спілкування для містян. Було б добре, аби і в майбутньому ця традиція не перервалася.

Чоловіча гімназія. Уманський краєзнавчий музей

5. ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ

вул. Незалежності, 21

Чоловіча гімназія

Чоловіча гімназія була елітним середнім навчальним закладом Умані. Вона готувала учнів до вступу в університет і чиновницької роботи. Проект будинку, зведеного у 1889 – 1890 рр., приписують архітектору Владиславу Городецькому. Серед викладачів і учнів були представники різних національних спільнот міста. Тут навчалися художник Лев Крамаренко, поет Микола Бажан, лідер харцерського руху Оскар Жавроцький. У XX ст.

навчальний заклад змінив всієї гуманітарний профіль: тут стали готувати технічних фахівців для сільського господарства.

Men's Gymnasium

The Men's Gymnasium was an elite secondary school in Uman. The school prepared its students for university or for becoming government officials. The project of the building, constructed in 1889-1890, is ascribed to architect Vladyslav Horodetskyi. The school had representatives of the city's different ethnic communities among its teachers and students. Artist Lev Kramarenko, poet Mykola Bazhan, as well as Oskar Zawrocki, a prominent figure in the harcerstwo (scouting) movement, all studied here. In the twentieth century, the school changed its profile and began training technical professionals in agriculture.

Gimnazjum męskie

Gimnazjum męskie było elitarną szkołą średnią w Humaniu. Przygotowywało uczniów do wstąpienia na uniwersytet i do pracy urzędniczej. Projekt budynku, wzniesionego w latach 1889-1890, przypisywany jest architektowi Władysławowi Horodeckiemu. Wykładowcy i uczniowie reprezentowali różne obecne w mieście narodowości. Uczyli się tu malarz Lew Kramarenko, poeta Mykoła Bażan, instruktor harcerski Oskar Żawrocki. W XX w. szkoła zmieniła profil z humanistycznego na techniczny i zaczęła kształcić specjalistów dla rolnictwa.

גימנסיה לגברים

הגימנסיה לגברים הייתה בית ספר תיכון מובחר ומוביל באומן. הגימנסיה הכינה סטודנטים למבחני כניסה לאוניברסיטה ולעבודה בענף הממלכתי. פרויקט הבניין, אשר נבנה בין השנים 1889-1890, מיוחס לאדריכל ולדיסלב גורודצקי. בין מורי ותלמידי הגימנסיה היו נציגים של קהילות לאומיות שונות של העיר. כאן למדו האמן לב קרמרנקו, המשורר מיקולה בז'אן, ומנהיג תנועת הצופים הפולנית אוסקר ז'אורוצקי. במאה העשרים הפכה הגימנסיה ממוסד חינוך הומניטארי לטכני: הבית ספר החל להכשיר מומחים טכניים לחקלאות.

Розширений опис об'єкта

У Російській імперії гімназії були привілейованими середніми навчальними закладами, які вирішували дві основні задачі: готували юнаків до вступу до університету та надавали базову освіту, яка дозволяла працювати чиновником. На Правобережжі, землях колишньої Речі Посполитої, з 1830-х років їх

відкривали ще з однією конкретною метою: витіснити польські освітні традиції і поширити освіту – російську за мовою та вірнопідданську за змістом. У багатоетнічному регіоні гімназії мали стати інструментом асиміляції і виховання лояльних підданих імперії.

Російський уряд відкривав гімназії передусім у великих, губернських містах. У менших виникали прогімназії – навчальні заклади, що охоплювали 4 молодші гімназичні класи. Саме така прогімназія виникла в Умані у 1883 році. Спочатку вона працювала в іншому місці, спеціальний будинок для неї було зведено у 1896 – 1897 роках. Проєкт будинку приписують Владиславу Городецькому, творцю відомого київського “Будинку з химерами”. В Умані можна почути, що гімназію було зведено на місці, де раніше стояв графський палац Станіслава Щенсного Потоцького, і що стіни гімназії склали з цегли розібраного палацу. Дослідник Умані, краєзнавець Владислав Давидюк це спростовує і відзначає, що раніше тут стояли окремі господарські будівлі Потоцьких, згодом пристосовані під потреби військового відомства. Де насправді був палац Потоцького, сьогодні достеменно невідомо. Попри наукові спростування, красива легенда продовжує побутовати в Умані: її часто можна почути як від екскурсиводів, так і від місцевих мешканців. Вона додає будівлі гімназії особливого значення та шарму.

У 1896 році навчальний заклад став гімназією, тут вчилися 8 років. Особлива увага приділялася мовам: у гімназії вчили грецьку та латину, російську і церковнослов'янську, французьку та німецьку. При гімназії були спеціальна стовпна майстерня, власний оркестр, метеорологічна станція, де учнів вчили стежити за погодою.

Гімназія в Умані була відкрита для всіх станів і конфесій, хоча тут, як скрізь на землях “межі осілості”, діяла дискримінаційна квота: євреї могли складати не більше 10% учнів. Тут спільно навчалися українці, росіяни, поляки, євреї Умані. Серед учнів та випускників гімназії були художник Лев Крамаренко, польський діяч харцерського руху (своєрідний аналог скаутів) Оскар Жавроцький, письменники і поети Микола Бажан та Юрій Смолич, археолог і засновник Уманського краєзнавчого музею Петро Курінний. У 1905 – 1910 роках у гімназії викладав історію і географію Данило Щербаківський – історик, етнограф і фахівець музейної справи, людина, яка згодом багато зробила для збереження музейного спадку України та розвитку вищої мистецької освіти. Щербаківський залучав своїх учнів, а також дівчат з Уманської жіночої гімназії, де він теж викладав, до етнографічних та археологічних досліджень.

У ХХ столітті рафінована гуманітарна підготовка поступилася виробничій прагматичності. Проте сюди і надалі віддавали своїх синів, сподіваючись для них кращих кар'єрних шансів. Про багатонаціональність Умані свідчить і той факт,

що у 1920-х роках, під час політики “коренізації” (радянської політики заохочення розвитку місцевих національностей), в будинку колишньої гімназії діяла Уманська єврейська професійно-технічна школа. У 1930-х роках школу перетворили на технікум механізації та електрифікації сільського господарства (форсовано створювані колгоспи потребували технічних фахівців). Цікаво, що технікум довго наслідував гендерну спеціалізацію гімназії. До початку 90-х на його спеціальності йшли навчатися виключно хлопці.

У 1995 році технікум став агротехнічним коледжем, а у 2010 році він набув статусу структурного підрозділу Уманського національного університету садівництва. Радикальна перебудова ринку праці в Україні та нові запити від абітурієнтів вплинули на набір спеціальностей, які тут пропонують: сьогодні тут можна вчитися не тільки на техніка-механіка і техніка-електрика, але і на програміста, бухгалтера та операціоніста з фінансів та кредиту. До коледжу активно вступають і дівчата.

6. ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ

вул. Андрія Кизила, 5

Жіноча гімназія

Жіноча гімназія, збудована в Умані у 1900-1901 рр., є символом поступу у жіночій освіті. Навчання тут відкривало перед жінками можливість отримати професію, самостійно заробляти і займатися розумовою працею. Гімназія була відкритою для дівчат усіх станів та віросповідань. Тут разом вчилися українки, росіянки, польки, єврейки та німкені. Серед випускниць – громадська діячка Надія Суровцова, педіатр і науковиця Олена Хохол, скульпторка Галина Петрашевич. Будівля не міняла своїх функцій до сьогодні: в радянський час тут була школа, з 1999 р. діє міська гімназія.

Women's Gymnasium

The women's Gymnasium in Uman, which was built in 1900-1901, is a symbol of progress in women's education. Studying here opened up opportunities for Uman's women: learning a profession, making their own money, and engaging in intellectual labor. The Gymnasium was open to girls of all social estates and religions. Ukrainian, Russian, Polish, Jewish, and German girls all studied here. Among the Gymnasium's graduates were civic activist Nadia

Жіноча гімназія/Випускниці жіночої гімназії. Уманський краєзнавчий музей

Surovtsova, pediatrician and scholar Olena Khokhol, and sculptor Halyna Petrashevych. The building has not changed its function since the beginning: in the Soviet period this was a school, and from 1999 it has been known as the City Gymnasium.

Gimnazjum żeńskie

Gimnazjum żeńskie w Humaniu, zbudowane w latach 1900-1901, to symbol postępu w edukacji kobiet. Nauka dawała im możliwość zdobycia zawodu, samodzielnego zarobkowania i podejmowania pracy umysłowej. Gimnazjum przyjmowało dziewczęta wszystkich stanów i wyznań. Uczyły się w nim Ukrainki, Rosjanki, Polki, Żydówki i Niemki. Do jego absolwentek należą działaczka obywatelska Nadija Surowcowa, pediatra Ołena Chochoł, rzeźbiarka Hałyna Petraszewycz. Budynek nigdy nie zmienił funkcji: w czasach radzieckich była tu szkoła, od 1999 r. mieści się w nim gimnazjum miejskie.

גימנסיה לנשים

הגימנסיה לנשים באומן, אשר נבנתה בין השנים 1900-1901, היא סמל להתקדמות בתחום החינוך לנשים. הלימודים בגימנסיה פתחו בפני הנשים הזדמנות לקבל מקצוע, להרוויח כסף ולהתקיים עצמאית ולעסוק בעבודה אינטלקטואלית. הגימנסיה הייתה פתוחה לבנות מכל רקע ודת. תלמידות אוקראיניות, רוסיות, פולניות, יהודיות וגרמניות למדו כאן יחד. בין בוגרות הגימנסיה נשים ידועות, כגון פעילה חברתית נדיה סורובצובה, רופאת ילדים ומדענית אולנה חוחול והפסלת הלינה פטרשביץ'. הבניין לא שינה את ייעודו עד היום: בתקופה הסובייטית שימש בתור בית ספר ומאז 1999 פועלת כאן הגימנסיה העירונית.

Розширений опис об'єкта

Ця красива будівля в центрі Умані – не лише місце розташування однієї з найпрестижніших місцевих шкіл. Це пам'ятка, що розповідає особливу історію – історію про здобуття жінками нових прав і можливостей і про те, що цей шлях не був коротким і прямим.

Жіночу гімназію в Умані почали будувати у 1900 році, у вересні 1901 році класні кімнати відкрили для дівчат. Умань тут не була першопрохідцем. У Російській імперії перші жіночі гімназії з'явилися наприкінці 1850 – початку 1860-х років, спершу в столичних та великих губернських містах (напр., у Києві – в 1860 році, у Катеринославі – у 1865 році, в Одесі – у 1868 році), а вже потім у повітових. Великий попит на навчання дівчат засвідчив важливу зміну в суспільній свідомості: до жіночої освіти стали ставитися позитивно. В минуле поступово відходило уявлення про те, що навчання шкодить жінці, применшує її чарівність та відволікає дівчат від “природного призначення” – народжувати дітей і дбати про родину. Очевидною для суспільства й уряду стала і незадовільність домашньої освіти або приватних закритих жіночих пансіонів, звідки дівчата подеколи виносили лише вміння модно вдягатися і манірно поводитися (тут можна згадати відомий карикатурний портрет Проні Прокопівни з п'єси “За двома зайцями” Михайла Старицького). Розширення мережі гімназій забезпечило дівчатам доступ до середньої освіти. Водночас поділ гімназій на окремі для юнаків та дівчат усе ж свідчив про те, що про абсолютну рівність прав на освіту не йшлося. Юнаків та дівчат виховували окремо згідно з чітким уявленням про належні чоловічі і жіночі ролі.

Жіноча гімназія в Умані відкрилася порівняно пізно і тому, що в Російській імперії обов'язок утримувати навчальні заклади було покладено на міську владу. Відшукати кошти на будівництво гімназії Міська дума Умані змогла лише на межі XIX – XX ст. Для цього з аукціону під забудову продали частину землі однієї з центральних міських площ, передбачався і продаж частини міського гаю – “Грекового лісу” на вирубку. Фасад новозведеної гімназії був декорований т. зв. “російським візерунком”, виконаним цегляною кладкою. Будівля планувалася спеціально для потреб жіночої освіти: коридорну систему тут було замінено системою центральних залів. Їх використовували для зібрань та уроків танців. Грати на фортепіано і танцювати у великій залі дівчат заохочували і на великій перерві. Це була одна з найулюбленіших розваг гімназисток.

Про те, що відкриття гімназії було в Умані на часі, свідчила її популярність. Вже в перші роки тут навчалось близько 400 учениць. На 1904 році жіноча гімназія мала повний склад учнів – всі сім класів і один підготовчий. Аби дати можливість вчитися усім охочим, у 1913 році гімназію було розширено: під класи віддали приміщення третього поверху будівлі Міської думи. У 1914-1915 ро-

ках відкрився спеціальний 8-ий клас – дівчата, що його закінчували, здобували фах домашньої наставниці.

Подібно до інших жіночих гімназій Російської імперії, уманська гімназія була відкритою для дівчат усіх станів та усіх віросповідань. Статистика про учениць 1912–1913 років малює картину багаторелігійного міста, яким була Умань: з 337 учениць православними були близько 69%, 19% дівчат сповідували юдаїзм, римо-католицизм – близько 11% учениць. Надія Суровцова, яка навчалася в гімназії у 1906-1912 роках і залишила детальний опис життя і побуту учениць, пригадувала, що тут разом вчилися росіянки, українки, єврейки, польки, було кілька німкенів, уроки “Закону Божого” окремо викладав православний священник та римо-католицький ксьондз. Тут могли навчатися не лише дворянки, але і доньки чиновників та офіцерів, священників, купців, ремісників і заможних селян (у 1912-1913 роках дівчата з міщанських родин складали 35,3%, з чиновницьких родин – 28%, з дворянських – 12%, з родин селян – 10%, з родин священників – 9%). Водночас відкритість гімназії не варто переоцінювати. Оскільки навчання було платним, доньки незаможних батьків були радше винятком. При гімназії діяло спеціальне товариство допомоги незаможним ученицям, яке влаштовувало благодійні вистави, вечори та концерти на їхню користь.

Програма навчання у жіночих гімназіях Російської імперії за своїм змістом загалом наслідувала програми чоловічих гімназій, більшість предметів тут співпадали. Водночас вона була частково полегшеною: дівчатам менше і поверховіше викладали природничі науки та математику. Окрему увагу приділяли предметам, які вважали важливими саме для жіночої освіти – їх опанування мусило дозволити жінці вільніше почуватися в товаристві, а також бути господинею в домі. Йдеться про танці, співи та музику, і, звісно ж, рукоділля. Випускниці гімназії, навіть із заможних родин, вміли вправно вишивати, в’язати та були готові шити одяг, передусім дитячий і жіночий.

Опікувалися тут також вихованням таких важливих “жіночих чеснот”, як чемність, охайність та стриманість. Рівень контролю за поведінкою учнів середніх навчальних закладів в Російській імперії загалом був високим, але особливо вимогливою шкільна адміністрація зазвичай була саме до дівчат. Тут за дотриманням правил “доброго тону” стежили особливо ретельно. Зухвальством, вартим покарання, був відступ від вимог щодо навчальної форми. Гімназистки в Умані носили скромну повсякденну коричневу форму із чорними фартушками, до кіс заплітали чорні стрічки. До кожного класу була прикріплена класна дама, обов’язком якої було стежити за поведінкою учениць як на уроках, так і поза гімназією. Оцінка за поведінку тут була не менш важливою за оцінки з базових предметів. Надія Суровцова у спогадах писала: “Що вважалося тоді по-

ганою поведінкою? Зухвала відповідь, недбалий уклін на вулиці, поява після восьмої години вечора, відвідини кіно без дозволу, зайвий гребінець у косах, забутий удома зошит, списування під час письма, підказування, бійки (хоч це бувало дуже рідко), спізнення на молитву...”.

Важливим був також ідеологічний компонент освіти: гімназії мусили виховати не лише дисципліновану, обізнану з добрими манерами, але і вірнопіддану та патріотичну жінку. Щоденно гімназистки читали молитву за царя. У 1913 році жіночій гімназії в Умані присвоєно ім'я великої княгині Євдокії Суздальської з нагоди святкування 300-річчя дому Романових (княгиня, заміжня за Дмитром Донським, успадкувала не лише свою побожність, але і тим, що була люблячою та відданою дружиною). У роки Першої світової війни при гімназії було створено комітет з виготовлення білизни для солдатів діючої армії.

Які можливості давало дівчатам Умані навчання в гімназії? Це передусім хай і обмежені, проте нові перспективи самореалізації. Випускниці отримували право ставати домашніми вчительками та вчительками початкових класів у народних училищах. Хоча йшлося про ніби традиційну для жінки роль – виховательки дітей, праця вчительки передбачала долучення до світу інтелектуальної праці і також дозволяла самостійно заробляти на життя. Розширення мережі жіночих гімназій і збільшення кількості освічених випускниць дозволяли гостріше ставити питання про доступ жінок до вищої освіти та сфер праці, де раніше діяли виключно чоловіки. Серед відомих випускниць уманської гімназії були письменниця й громадська діячка Надія Суровцова, скульпторка Галина Петрашевич, професорка Київського медичного інституту, членкиня-кореспондентка Медичної академії наук СРСР, фахівчиня з педіатрії та винахідниця замітника материнського молока Олена Хохол.

Після 1917 року колишня гімназія залишилася навчальним закладом, проте зміст та пріоритети освіти якісно змінилися. Дівчата та хлопці стали вчитися разом, за однаковими програмами, у яких особливий наголос було зроблено на професійно-технічну складову навчання. З 1920 року у будівлі діяла трудова школа, у 1926 році вона отримала ім'я Івана Франка. З 30-х до кінця 80-х років (з перервою часу німецької окупації 1941–1943 років, коли тут розташовувався шпиталь) тут була середня загальноосвітня школа, у якій подеколи запроваджувалися експерименти зі спеціальної підготовки до робітничих спеціальностей. На початку 1970-х років тут діяв клас із поглибленим вивченням математики, що сприяло зростанню престижності школи.

Після 1991 року навчальний заклад знову був переорієнтований: тут зосередилися на загальній гуманітарній підготовці та естетичному вихованні. Привабливим видавалося повернутися до дореволюційної назви: з 1990 році при школі відкрито перший “гімназійний клас”, 1992 року – школу мистецтв, з

1999 року школа стала міською гімназією. У 2020 році Уманська міська гімназія – школа естетичного виховання посіла перше місце у рейтингу шкіл Черкаської області.

Сьогодні будівля – це пам'ятка непростих трансформацій освіти, вражаючого перетворення із платної жіночої гімназії на загальноосвітню трудову школу, середню школу з орієнтацією на робітничу спеціалізацію випускників і нарешті на початку XXI століття – на престижну міську спеціалізовану гімназію.

7. КОСТЕЛ

вул. Андрія Кизила, 2

Костел

Костел Успіння Пресвятої Діви Марії (1826 р.) був однією з архітектурних домінант Умані та центром польської громади. До початку XX ст. поляки належали до економічної та культурної еліти міста. Радянська влада закрила костел у 1934 р. Ті з поляків, які не змогли виїхати до Польщі, стали жертвами радянських репресій. У будівлі костелу відкрили музей, потім – склад, 1974 р. – картинну галерею. З 1995 р. відроджена римо-католицька громада Умані щонеділі проводить тут богослужіння.

Roman Catholic Church

The Roman Catholic Church of the Assumption of Our Lady (1826) was an architectural staple of Uman, and the center of the Polish community. Until the early twentieth century, the Poles were part of the city's economic and cultural elites. The Soviet authorities closed down the church in 1934. Those Poles who were unable to move to Poland became victims of Soviet repression. The church building first functioned as a museum, then a storehouse, and in 1974 it became an art gallery. The reconstituted Roman Catholic community of Uman has held regular Sunday services here since 1995.

Kościół

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (1826 r.) był jedną z dominant architektonicznych Humania i centrum życia polskiej wspólnoty. Do początku XX w. Polacy należeli do gospodarczej i kulturalnej elity miasta. Władze radzieckie zamknęły kościół w 1934 r. Polacy, którzy nie zdążyli wyjechać do Polski, padli ofiarami radzieckich represji. W budynku kościoła otwarto

muzeum, potem magazyn, a w 1974 r. – galerię sztuki. Od 1995 r. odrodzona parafia rzymskokatolicka co niedzielę odprawia tu msze.

כנסייה רומית

כנסיית הנחת מריה הבתולה (1826) הייתה אחת הנקודות הדומיננטיות במפה האדריכלית של אומן, ושימשה למרכז הקהילה הפולנית. עד תחילת המאה העשרים נחשבו הפולנים לאליטה הכלכלית והתרבותית של העיר. הרשויות הסובייטיות סגרו את הכנסייה בשנת 1934. חלק מהפולנים יצאו לפולין, ואלו שלא הצליחו, נפלו קורבן לרדיפות של המשטר הסובייטי. מבנה הכנסייה שימש תחילה למוזיאון, לאחר מכן למחסן, ומאז 1974 פועלת כאן הגלריה לאמנות. מאז 1995, הקהילה הרומית קתולית המחודשת של אומן מקיימת במקום תפילות מדי יום ראשון.

Розширений опис об'єкта

Будівля католицького храму в Умані і сьогодні є однією з архітектурних домінант міста. Розташована у самому центрі, вона нагадує про співучасть польської громади у розвитку міського простору та життя.

Парафіяльний костел Успіння Пресвятої Діви Марії був зведений на старому польському кладовищі Умані, неподалік від місця, де стояв старий дерев'яний костел, пошкоджений гайдамаками під час Коліївщини 1768 р. Будівництво костелу тривало понад сорок років: розпочате у 1780 р. за проєктом архітектора Томаша Етлінгера, воно завершилося у 1826 р. 15 серпня 1826 р., на свято Успіння Пресвятої Діви Марії, храм був освячений єпископом Каспаром Боровським. Вулиця, що проходила ліворуч від будівлі, отримала назву Костельна. Поки храм будувався, радикально змінилися і підпорядкування Умані, й умови діяльності тут католицької церкви: землі Правобережжя відійшли від Речі Посполитої до Російської імперії, і раніше спеціально підтримувана і панівна церква зазнала утисків та обмежень.

Костел став духовним центром для поляків Умані та околиць. У місті вони склали відносно невелику, проте заможну і впливову громаду. Більшість поміщиків – власників земель довкола Умані, які утримували у місті власні будинки, були поляками. Поляки Умані також працювали лікарями, адвокатами, управителями маєтків, службовцями банків і комерційних компаній. Надія Суровцова, пригадуючи польську громаду Умані початку ХХ ст., відзначала її певну відокремленість та політичну активність: "Поляки тримались окремо. Вони мали власний польський клуб "Огніско", де не поляки не бували. Вони проводили освітню роботу серед жіноцтва – було жіноче поступове коло, була організація гарцерів [польська скаутська організація – Тетяна Портнова], скаутів та

Костел Успіння Пресвятої Діви Марії. Фото Владислава Давидюка

напевно і політичні підпільні організації. Вони мали зв'язки з австрійськими поляками, вони їздили постійно на курорти в Закопане, їздили до Варшави, до Кракова". В Умані діяла польська бібліотека.

Із костелом були пов'язані найважливіші віхи життя вірян: тут хрестили дітей, вінчалися, відспівували померлих. Костел та кладовище довкола нього були престижним місцем поховання. З мармурових скульптур на вшанування померлих всередині храму до сьогодні збереглася одна – надгробок, виконаний у 1881 р. польським скульптором Ципріаном Годабським (Cyprian Godebski) на замовлення поміщика Іванського після смерті його дружини Клементини (з написом польською "Пам'яті Клементини Косовської-Іванської 1845-1881 р.").

Костел почав втрачати своїх парафіян після 1917 р. Поляки стали виїздити з регіону після ліквідації панського землеволодіння та стихійного перерозподілу земель місцевим селянством у 1917-1918 рр., які супроводжувалися грабунками і насильством. Сприяло міграції відновлення державності Польщі у 1918 р. та радянсько-польська війна 1919-1920 рр. (у 1920 р. противники зустрілися в боях неподалік від Умані). Так, знаний в Умані лікар, власник водолікарні та активний діяч уманського "Огніска" Мар'ян Вітковський виїхав у 1919 р., а у 1920 вже працював в польській армії як військовий лікар. Частина місцевих поляків у 1921-1924 рр. скористалася правом на репатріацію (повернення на

батьківщину), передбаченому Ризькою мирною угодою 1920 р. Якщо згідно з переписом 1920 р. в Умані поляки складали 3,9% мешканців, то у 1926 р. – 1,7%. Втім, міське життя тоді ще не втратило свою польську складову. У звітах консула Польщі у Києві Мечислава Бобинського, який відвідав Умань у 1929 р., відзначалося, що серед солдатів частин територіальної оборони були поляки – вони розмовляли між собою польською та хрестилися, коли проходили повз костел.

Ті, хто не виїхав, стали жертвами т.зв. “польської операції” НКВС 1937-1938 рр. – репресій за етнічною ознакою. Запису “поляк” у графі національності було достатньо для обвинувачення у шпигунстві і протиурядових діях та винесення смертного вироку чи висилки до таборів. За даними канадської історикині, дослідниці сталінського терору Віолі Линн, від НКВС був спущений план провести в Умані та районі арешт тисячі осіб в рамках “польської операції”. Прикметно, що на рівні усних переказів збереглася пам’ять про розправи над місцевими поляками. До сьогодні в Умані можна почути, що скелети, які знаходять у підземеллях міста, це закатовані без слідства поляки. Наприкінці 1930-х років польська спільнота Умані фактично була знищена. Разом з людьми зникла і пам’ять про світ польської Умані XIX - першої половини XX ст.

Ще до розпалу антипольських репресій, у 1934 р. костел в Умані був закритий радянською владою. З будівлі зняли хрести та розібрали дві вежі. Цвинтар навколо костелу, з могилами та склепами, було знесено, його територію віддали місцевому хлібокомбінату.

Колишній храм перетворили на культурну установу, що було типовим для радянського часу. У 1936 р. в будинку відкрили виставковий зал Соціально-історичного музею Уманської округи, де переважно експонували твори мистецтва. Під час Другої світової війни музей було пограбовано нацистами, частину експонатів вивезено. Спустошене приміщення віддали під склад, який діяв тут до середини 1960-х років.

Від подальшого занепаду і долі спортбази будівлю врятувала ініціатива місцевих культурних діячів Надії Суровцової, Григорія Храбана, Миколи Комарницького. Вони запропонували відкрити тут картинну галерею – мотивуючи це тим, що в Умані, місті з численними навчальними закладами, вже виросло покоління, яке для споглядання картин мусило їхати до інших міст. У 1974 р., після реставрації, галерея відкрила двері для відвідувачів. Вона стала першою галереєю у Черкаській області.

У 1990-х роках свої права на будівлю заявила відроджена римо-католицька громада Умані. Вона ініціювала перемовини з місцевою владою про можливість перенесення галереї в інше приміщення і повернення храму вірянам. З

1995 р. будівля поєднує дві функції: впродовж тижня це музейний виставковий зал, а в неділю та на великі релігійні свята – сакральний простір, де проводяться богослужіння. За даними перепису 2001 р., поляки складали в Умані 0,1% населення міста. Відродженню польської громади міста сприяє товариство “Огніско”.

Готель “Новоєвропейський”. Уманський краєзнавчий музей

8. ГОТЕЛЬ “НОВОЄВРОПЕЙСЬКИЙ”

вул. Незалежності, 1/2

Готель “Новоєвропейський”

Готель “Новоєвропейський”, що належав купцю Войку Файнштейну, є символом економічного успіху Умані зламу XIX–XX ст. Після прокладання залізниці Умань бурхливо розвивалася і набувала ознак модерного міста. Тут пожвавилася торгівля, з’явилися банки і магазини, бруковані вулиці, електрика та водогін. Для подорожніх, які приїздили до міста у справах, відкрилися готелі. Пишно оздоблений готель “Новоєвропейський” часто з’являвся на поштівках і став візитівкою Умані.

New European Hotel

The New European Hotel, which was owned by merchant Wojk Fajnshtein, was a symbol of Uman's economic success at the turn of the twentieth century. After the railroad was built in Uman, the city took off and rapidly modernized. Commerce grew, banks and shops sprang up, paved streets, electricity and running water were introduced. Hotels opened for travelers coming to the city on business. The lavish New European Hotel was frequently featured on postcards, and became one of Uman's most recognizable landmarks.

Hotel Nowoeuropejski

Hotel Nowoeuropejski, który należał do kupca Wojka Fajnsztejna, jest symbolem rozwoju gospodarczego Humania na przełomie XIX i XX w. Po doprowadzeniu linii kolejowej Human rozkwitał i przemieniał się w nowoczesne miasto. Nastąpiło ożywienie handlu, pojawiły się banki i sklepy, brukowane ulice, elektryczność i wodociąg. Dla przybywających do miasta podróżnych i interesantów otwarto hotele. Wytworny hotel Nowoeuropejski często trafiał na pocztówki i stał się wizytówką Humania.

מלון "נובו-אברופייסקי"

מלון "נובו-אברופייסקי", שהיה בבעלות הסוחר וויקו פיינשטיין, הוא סמל להצלחתה הכלכלית של אומן של סוף המאה ה-19, תחילת המאה ה-20. לאחר הנחת מסילות הרכבת, אומן התפתחה במהירות והצמיחה אופי של עיר מודרנית. המסחר התחדש, הופיעו בנקים וחנויות, רחובות רוצפו באבני מרצפת, נבנו תשתיות חשמל וביוב. מלונות נפתחו עבור המגיעים לעיר למטרת עסקים. מלון ה"נובו-אברופייסקי" המפואר הופיע לעתים קרובות על גבי גלויות והפך לכרטיס הביקור של אומן.

Розширений опис об'єкта

Готель "Новоєвропейський" відкрився в Умані на початку XX ст. Двоповерхова цегляна будівля вирізнялася своїм оздобленням та архітектурною своєрідністю: вона виконана у стилі історизму, з переважанням мотивів італійського ренесансу та маньєризму. Ім'я архітектора невідоме. Увагу сучасного глядача привертає передусім ліпнина з різноманітними орнаентами та балкон, який підтримують фігури двох атлантів. Готель "Новоєвропейський" часто зображували на поштівках початку XX ст., він став візитівкою Умані. Готель мав дуже зручне розташування – у самому центрі міста, неподалік від нового базару і театру.

Готель “Новоєвропейський” – один з візуальних символів особливого періоду в історії Умані. Кожне місто має свій “зоряний час” – для Умані це був кінець XIX - початок XX ст., коли з напівсільського провінційного містечка вона стала “маленьким Києвом”. Історики зараз описують ці зміни терміном “модернізація міського життя”. Сучасники просто бачили, що за кілька десятиліть місто вражаюче змінилося. Для розвитку Умані особливу роль зіграло долучення міста до залізничного сполучення у 1890 р., що пожвавило місцеву торгівлю.

Особливо активно розбудовувався центр міста. Тут відкрилися банки та кредитні установи, розвивалася стаціонарна торгівля – замість лавок постали магазини з великими скляними вітринами. Комфортнішим ставав і побут містян: центральні вулиці вкрила бруківка, почали будувати водогін, вночі місто освітлювали гасові ліхтарі, в окремих будинках і установах була електрика. В Умані з’явився телеграф і телефони.

Пожвавлення міського життя приваблювало до Умані нових людей. За десять років населення міста зросло вдвічі: якщо наприкінці 1880-х років в Умані мешкало близько 16 тисяч осіб, то у 1897 р. – вже 31 тисяча. На початку XX ст. ця цифра вже перевищувала 40 тисяч мешканців. До Умані активно переїздили передусім мешканці сіл та містечок навколишньої Київської губернії. Для тих, хто їхав сюди у пошуках роботи, зводили нові будинки, у яких можна було орендувати чи купити житло. А приплив подорожніх, хто приїздив у справах, сприяв розвитку готельної мережі. У 1914 р. в Умані вже діяли п’ятнадцять готелів.

Готелі як простір для перебування подорожніх, за влучним визначенням історика Володимира Кулікова, стали продуктом “модернізації індустрії гостинності”. В Умані, як і в інших містах, вони прийшли на зміну заїжджим (постоялим) дворам. Заїжджі двори були для тих, хто подорожував на конях і мусив дати їм відпочинок, готелі натомість відкрили добу подорожей залізницею. У готелях з’явилися звичні для XXI ст. запис постояльців, персонал в уніформі, додаткові послуги для приїжджих.

Будівля, у якій розташовувався готель “Новоєвропейський”, була типовим для Умані та інших тогочасних міст прибутковим будинком – будинком, спеціально зведеним власником для надання в оренду окремих його частин і приміщень. Будинок готелю “Новоєвропейський” належав місцевому купцю Войку Файнштейну. Готель займав другий поверх. При ньому діяв ресторан – один з кращих в місті. Перший поверх орендували магазини та сервісні служби: на початку XX ст. тут була аптека, перукарня, галантерейний та винний магазини.

Період економічного зростання Умані перервали війни та революції перших десятиліть XX ст. З приходом радянської влади приватні будинки стали дер-

жавною власністю, і замість заможних клієнтів будівлю зайняли держслужбовці. У 1919 р. в будинку готелю “Новоєвропейський” діяв Уманський військово-революційний комітет та його агітаційно-просвітницький відділ. З 1944 до 1956 рр. на другому поверсі працював міськомком Компартії України. Частина приміщення віддали під державні магазини. З 1956 р. і дотепер на першому поверсі з боку вулиці Незалежності діє Центральна бібліотека для дорослих м. Умані. З 1991 р. будівлю ділять між собою державні структури та приватні установи.

Непроста історія і часті зміни власників впродовж XX - на початку XXI ст. негативно позначилися на стані будівлі. Її сприймали і використовували утилітарно, не розглядаючи як важливий об’єкт міської спадщини. Сьогодні будівля потребує ремонту та реставрації. Проте і зараз привертає увагу, вирізняється серед молодших сусідніх будинків і розповідає про особливий час в історії Умані – час економічного злету.

9. БУДИНОК НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ

вул. Воїнів-інтернаціоналістів, 8а

Будинок Надії Суровцової

У цьому будинку діє музей-квартира Надії Суровцової (1896–1985) – письменниці і перекладачки, учасниці Української революції 1917–1921 рр., в’язня і літописиці ГУЛАГу. Умань займає особливе місце в її житті, і вона є особливою постаттю для міста. “Уманський салон” у будинку Суровцової відвідували вчені, літератори та митці з покоління українських шістдесятників. Надія Суровцова сприяла збереженню будівлі костелу, появі в місті художнього музею та дослідженню “Софіївки”, а її мемуари стали цінним свідченням про життя Умані початку XX ст.

The Nadiya Surovtsova House

This building houses the apartment-museum of Nadiya Surovtsova. Surovtsova was a writer and translator, active in the Ukrainian Revolution of 1917-1921, and subsequently a prisoner and chronicler of the GULAG. Uman holds a special place in her biography, and she is an important figure for the city. The “Uman Salon” in Surovtsova’s house was visited by scholars, literati and artists from the generation of the Ukrainian “shistdesiatnyky” [60’s-ers, intelligentsia of the Thaw period]. Nadiya Surovtsova helped preserve the building of the Catholic Church in the city, was involved in the institution of an arts museum

Надія Суровцова за столом/Будинок Надії Суровцової. Уманський краєзнавчий музей

and research of the Sofiyivka Park, and her memoirs are a valuable document of Uman's life in the early twentieth century.

Dom Nadiji Surowcowej

W tym domu znajduje się muzeum Nadiji Surowcowej (1896-1985) – pisarki i tłumaczki, uczestniczki Ukraińskiej Rewolucji 1917-1921, więźniarki i kronikarki GUŁAGu. Humań zajmuje ważne miejsce w jej życiu, a ona jest dla miasta postacią szczególną. W „humańskim salonie” u Surowcowej bywali uczeni, pisarze i artyści z pokolenia lat sześćdziesiątych. Nadija Surowcowa wspierała badania Zofiówki oraz starania o zachowanie budowli kościoła i utworzenie miejskiego muzeum sztuki, a jej wspomnienia stanowią cenne świadectwo życia Humania z początku XX w.

בית נדיה סורובצובה

בבניין זה שוכנת דירת-מוזיאון של נדיה סורובצובה (1896-1985) - סופרת ומתרגמת, פעילת המהפכה האוקראינית של השנים 1917-1921, אסירת הגולאג שתעדה את סיפורו. אומן תופסת מקום חשוב בחייה, והיא דמות מיוחדת עבור העיר. מדענים, סופרים ואמנים רבים מדור שנות השישים האוקראיניות נהגו לבקר ב"סלון אומן" שבבית סורובצובה. נדיה סורובצובה תרמה לשימור מבנה הכנסייה הרומית, לקחה חלק ביצירת המוזיאון לאמנות בעיר ובחקר גן ה"סופייבקה", וזיכרונותיה הפכו לעדות בעלת ערך של חיי העיר אומן בראשית המאה העשרים.

Розширений опис об'єкта

Два полюси життя, дві відправні точки пов'язують з Уманню письменницю й мемуаристку Надію Суровцову (1896–1985): переїзд разом із батьками з Києва на початку століття й повернення з ГУЛАГу наприкінці 1950-х років. В обох випадках місто спершу не справило на неї великого враження, але згодом стало не просто батьківщиною, а й локацією успішних пошуків і творення себе, своєї культури, своєї спільноти. Місто створило Суровцову, яку ми знаємо, – українську патріотку, учасницю Української революції 1917–1921 рр., літописицю ГУЛАГу, наставницю шістдесятників. Суровцова також змінила Умань — надала місту більш окресленого українського характеру, розбудовувала культурні установи, спонукала паломництво нового покоління української інтелігенції.

Нічого з цього не мало статися. Народжена в Києві в російськомовній родині з переважно російським і польським корінням, Надійка вчилася читати по чорносотенній газеті “Киевлянин”, яку безкоштовно надсилав їй далекий родич, редактор газети професор Дмитрій Піхно. Її перша, ще дитяча зустріч з Уманнюдесь у період 1903–1904 рр. спричинила культурний шок: Надійка побачила тодішню останню зупинку залізниці як “край світу”, де в місті біля дороги бігали свині. Проте вже незабаром гімназистка Суровцова стала патріоткою цього повітового міста, де крамниці нічим не гірші за київські (бо їх постачають із Варшави й Одеси), а кав'ярні-кондитерські, може, і кращі. От тільки трамвай не встигли пустити до революції, хоча вже й завезли рейки. А яке неймовірне враження з раннього дитинства справило на неї “Софіївка”! Любов до цього парку Суровцова пронесла крізь усе життя.

Українська пісня й народна побутова культура були частиною її виховання хоча б з огляду на народницькі погляди батьків і частково українське походження тата, а насамперед тому що навколишній “народ” був українським, хоча часто й не свідомим цього. Культурницька свідомість пробуджується в Надії вже у старших класах гімназії під впливом учителя історії (пізніше відомого українського музейника) Данила Щербаківського. Але “політичною” українкою вона стала вже в Петербурзі, де брала активну участь у діяльності української студентської громади. Саме тому після вибуху революції 1917 р. вона кидає навчання й на поклик Української партії соціалістів-революціонерів їде назад до Умані як інструктор Центральної Ради організовувати українське життя й мобілізувати селянство на боротьбу за українську республіку. У цій гарячковій роботі Надія “знаходить” себе як доросла людина.

Але Українська революція має для неї інше призначення. Вільне володіння змалку німецькою й французькою мовами робить Надію незамінною в новоствореному Секретаріаті міжнародних справ (пізніше – Народному міністерстві справ закордонних). У вирі війни на кілька фронтів єдиною можливістю

провідати батьків стала нагода проскочити до Умані бронепотягом, що вона й зробила перед виїздом в грудні 1918 р. до Парижа в складі делегації УНР на мирні перемовини. Проте до Парижа Суровцова не дісталася. До 1925 р. вона мешкає у Відні, де здобуває докторат за дисертацію про роль Богдана Хмельницького в історії української державності й вступає до лав Компартії Австрії. Адже для неї, як і для багатьох учасників Української революції, комунізм і націоналізм не суперечать одне одному. Як і багато інших емігрантів, Надія ідеалізує досягнення українізації й вирішує повернутися до УРСР. Після повернення вона працює в Харкові перекладачкою, журналісткою й редакторкою – аж до арешту 1927 р. у справі вигаданого “Українського національного центру”, з якої починається відлік довгих 30 років тюрем, заслання й таборів.

Після реабілітації й повернення в Україну 1957 р. Надія Суровцова-Олицька (прізвище чоловіка, із яким вона розписалася на засланні в 1930-ті рр. і який незабаром був розстріляний) намагалася “зачепитися” в Києві, але не змогла там прописатися й тому повернулася до Умані, де їй пощастило відвоювати в міської влади батьківський будинок у Нагірному провулку, 4 (пізніше – Коммолоді, 6). На жаль, в неї так і не вийшло знайти могили батьків. Спершу вона почувала до міста лише відразу, як зазначала в листі до найближчої подруги: “Така бридка провінція, знаєш, відразлива, щедрінська. Ні за що там жити не хочу”. Але незабаром Надія Віталіївна вже пишається асфальтованими вулицями, двома (“чи навіть трьома”) вишами, професорами й лауреатами, котрі живуть у місті, яке “у цілому дивно нагадує Європу”. Вона усвідомлює, що може почуватися тут як “удома” й сповіщає знайомих: “І буду я собі така літературна бабуся на відшибі”.

Її веде почуття великої місії, що полягала в потребі занотувати спогади про ті тридцять років. Завдяки тому, що вона писала їх частинами й читала в колі знайомих (близьких і далеких), Суровцова стала важливим українським голосом про ГУЛАГ. Це була дуже потрібна роль у часи, коли Александр Солженіцин (один із багатьох візитерів Суровцової в Умані) озвучив цю тему в російській літературі. Проте опублікують їх уже в незалежній Україні. Натомість внесок Надії Віталіївни в “офіційне” культурне життя міста помітний уже з 1960-х рр. Вона працює волонтеркою в бібліотеці місцевого краєзнавчого музею, розбирає архів Потоцьких, водить екскурсії до “Софіївки” й пише до газет про занедбаність цієї перлини, бореться за встановлення в Умані гідного пам’ятника Шевченку. Здебільшого завдяки її зусиллям 1961 р. у місті було відкрито першу пересувну виставку картин і скульптур – з якої починалася теперішня Уманська картинна галерея.

І тема ГУЛАГу, і українська культурницька діяльність Суровцової мали привернути увагу влади, особливо ж під час кампаній проти шістдесятників і дисидентів, багато з яких вважали своїм обов’язком відвідати її — свідка Української

революції та “Розстріляного Відродження”. Перший обшук у будинку відбувся вже 1972 р. Відтоді КДБ тримало Надію Віталіївну під наглядом до самої смерті в 1985 р. Сьогодні до її помешкання може завітати кожен відвідувач Умані: 2005 р. у будинку було відкрито Меморіальний музей-квартиру Надії Суровцової.

10. УМАНСЬКЕ ГЕТТО

сучасні вулиці Східна, Некрасова, Демуцького,
Челюскінців та Шолом-Алейхема

Уманське гетто

Нацистська окупаційна влада створила гетто в Умані у вересні 1941 р. для примусової ізоляції євреїв. Гетто охоплювало частину старого єврейського кварталу – Раківки. Це сучасні вулиці Східна, Некрасова, Демуцького, Челюскінців та Шолом-Алейхема. Примусова праця, приниження і голод складали щодення гетто і були спрямовані на дегуманізацію та придушення волі до спротиву. Більшість в'язнів гетто розстріляні 8 жовтня 1941 р. в Сухому Яру. З 9 000 євреїв, що були в Умані на початок окупації, вижили одиниці.

Uman Ghetto

The Nazi occupation authorities established the Uman ghetto to forcibly isolate the Jewish population in September 1941. The ghetto included part of Rakivka, the old Jewish quarter. Today this area comprises Skhidna, Nekrasov, Demutsky, Cheliuskintsv, and Sholom Aleichem Streets. Forced labor, humiliation and hunger were everyday realities in the ghetto, and were intended to dehumanize Jews and suppress their will to resist. Most of the prisoners of the Uman ghetto were shot on October 8, 1941 in Sukhyi Yar. Only a handful of the 9,000 Jews who lived in Uman at the start of the occupation survived.

Humańskie getto

Nazistowskie władze okupacyjne utworzyły getto w Humaniu we wrześniu 1941 r. w celu przymusowego odizolowania Żydów. Getto zajmowało część starej dzielnicy żydowskiej – Rakówki. To dzisiejsze ulice Schidna, Niekrasowa, Demuckiego, Czeluskinców i Szolema Alejchema. Codziennosc getta, praca

przymusowa, poniewierka i głód, miały na celu dehumanizację Żydów i stłumienie woli sprzeciwu. Większość więźniów getta została rozstrzelana 8 października 1941 r. w Suchym Jarze. Spośród 9 000 humanśkich Żydów przeżyły pojedyncze osoby.

גטו אומן

בספטמבר 1941 הקימו שלטונות הכיבוש הנאצי גטו באומן, על מנת לבודד את היהודים בכוח. הגטו התמקם על חלק משטחו של רובע יהודי עתיק - רקיבקה. כיום אלו הן רחובות סחידנה, נקראסובה, דמוצקי, צ'ליוסקינציב ושלום עליכם. עבודת כפייה, השפלה ורעב היוו חלק מחיי היומיום של הגטו, ומטרתם הייתה השמדת צלם האנוש ודיכוי הרצון והיכולת של היהודים להתנגד. רוב אסירי הגטו נרצחו ב-8 באוקטובר 1941 בסוחי יאר. מתוך 9,000 יהודים אשר חיו באומן בתחילת הכיבוש, מעטים ספורים שרדו.

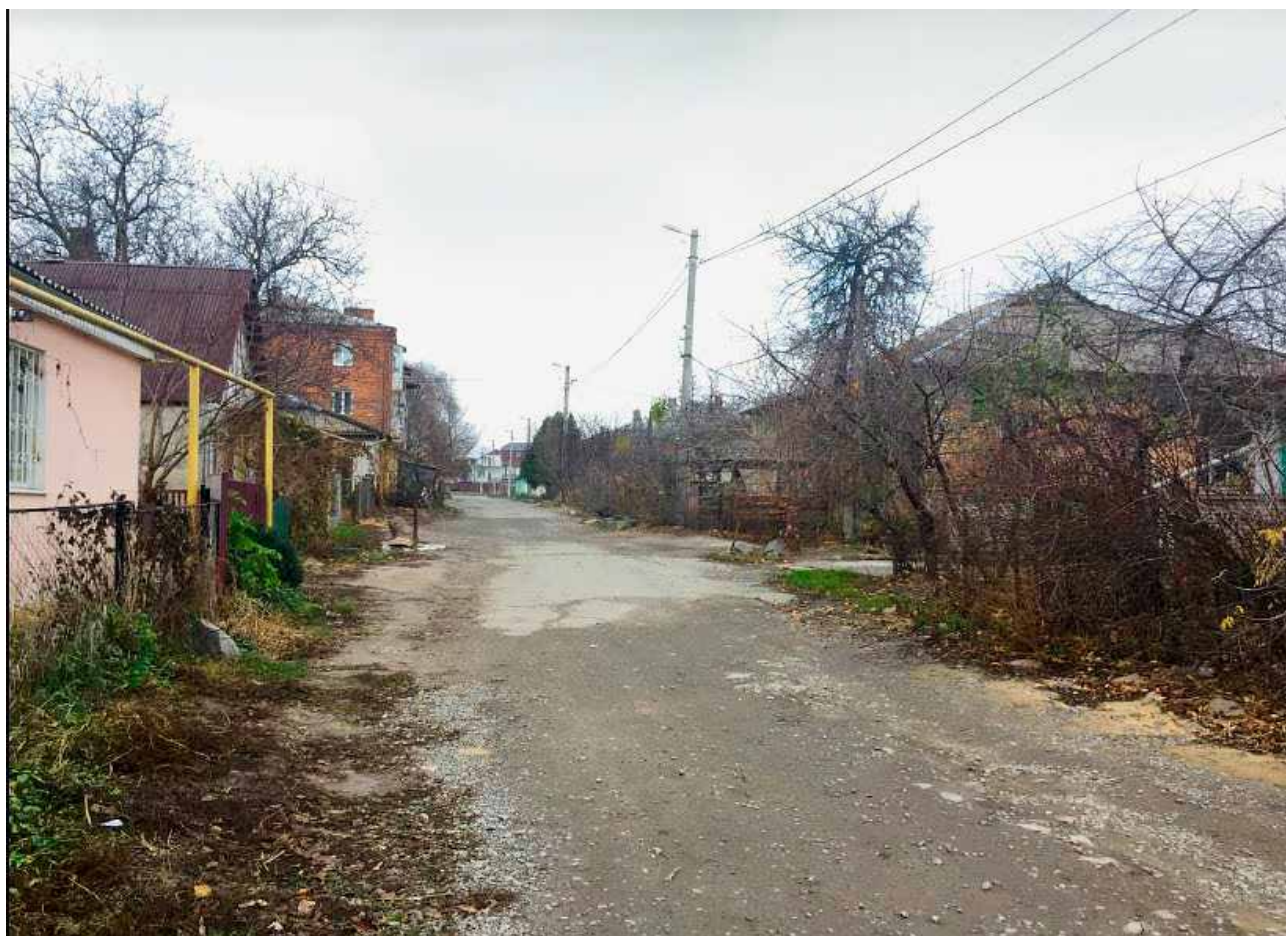
Розширений опис об'єкта

У 1939 році в Умані проживало 13233 євреї (29,8% від загальної кількості міських мешканців). У 1941 році їх залишилося щонайменше 9 тисяч. Частину чоловіків призвали до лав Червоної армії, і вони поїхали з Умані, залишивши свої родини в місті. Водночас до Умані приїздили біженці із східних територій Польської держави (зараз це західноукраїнські землі) – серед них були і євреї.

На території Рейхскомісаріату “Україна” масові вбивства євреїв проводилися від самого початку окупації. За німецькими військами до міст та сіл входили айнзацгрупи – спеціально створені оперативні частини для ліквідації обраних категорій населення на окупованих територіях. В окремих містах створювали гетто, які існували недовго: людей примусово збирали тут для нетривалої ізоляції перед фізичним винищенням.

Єврейське населення Умані було серед перших жертв нацистської окупаційної політики. Напади на євреїв і одиничні вбивства в Умані розпочалися одразу після вступу німецьких військ до міста 1 серпня 1941 року. Євреї були змушені пройти реєстрацію – задля легшої ідентифікації їх зобов'язали носити на руці білі пов'язки з шестикутними зірками. Тих, хто не вдягав їх, жорстоко били й обкладали високим штрафом.

Дослідження історика Голокосту Андрія Усача розкривають подальше розгортання насильства в місті. Першу масову антиєврейську акцію в Умані було проведено наприкінці вересня 1941 року. Зранку 21 вересня 1941 року центром міста прокотилася облава на євреїв, яку здійснювали німецькі військові та місцева допоміжна поліція. Людей затримували на вулицях, силою забира-

Вулиця Східна. Фото Ірини Мацевко

ли з помешкань. Частину захоплених, переважно жінок, дітей та літніх людей, зігнали до підвального приміщення Палацу піонерів на вулиці Леніна (нині Європейська). Вщент заповнений людьми підвал закрили наглухо. До ранку наступного дня багато ув'язнених померли від нестачі кисню. Тут загинуло до 500 осіб, серед жертв було багато дітей. Тих, хто витримав, звільнили зранку 22 вересня.

Інших затриманих, передусім чоловіків, конвоювали до міської в'язниці, де вони стали жертвами знущань і приниження. Їх били та змушували танцювати. Наступного дня їх змусили викопати яму на єврейському цвинтарі і перевезти туди тіла загиблих з підвалу Палацу піонерів, а потім розстріляли. Вбивства євреїв Умані тривали кілька днів. Айнзацкоманда 5 звітувала, що впродовж 22-23 вересня 1941 року стратила в Умані 1412 осіб.

Тим євреям, хто не став жертвами вбивств, окупаційна влада наказала переселятися до гетто. Для нього було обрано частину старого єврейського кварталу міста (Раківки), що сформувався довкола міського базару. Центром гетто стала вулиця Східна, охоплювало воно також вулиці Некрасова, Демуцького, Челюскінців, Шолом-Алейхема. Катерина Запорожчук в інтерв'ю проєкту "Іс-

торії життя” (Німеччина) пригадувала, що, оскільки її родина мешкала на вулиці Східній, вони не мусили переїздити, проте в їхній будинок переїхало ще десять єврейських родин з інших частин міста. В’язням гетто було заборонено залишати територію без дозволу влади – карою за непослух був розстріл.

Умови перебування в гетто були спрямовані на придушення волі до спротиву та дегуманізацію в’язнів. За спогадами Мані Файнгольд, поліція при переселенні, знущаючись, не давала зібрати потрібних речей, тому в гетто люди одразу стикалися із відсутністю найнеобхіднішого. Тут бракувало їжі, люди були позбавлені медичної допомоги. В’язнів гетто сприймали як безкоштовну робочу силу, щоденно змушували працювати на фізично важких чи принизливих роботах (наприклад, дівчат змушували прибирати вбиральні руками). Кожної миті людина почувалася тут вразливою і незахищеною. У більшості спогадів людей, що пережили Голокост в Умані, фігурують історії про нічні рейди до гетто німецьких вояків та місцевої допоміжної поліції. Як свідчила Раїса Дудник: “Кожної ночі п’яні бандити вдиралися до наших будиночків. Їх гвалтували дівчат. Били літніх жінок, забирали останнє”. Для кращого контролю над мешканцями в гетто було створено орган управління – юденрат. Відомі прізвища двох євреїв, які його очолювали, – Самборський і Табачник.

Більшість в’язнів гетто прожили тут лише кілька тижнів. 8 жовтня 1941 року було проведено другу масштабну акцію проти євреїв Умані. Людей з гетто примусово зібрали на площі Старого базару, звідти відвели до в’язниці, де змусили здати цінні речі і документи та зняти верхній одяг. Маленьких дітей, літніх та важкохворих людей відвезли на вантажівках, а решту конвоювали пішки, колонами по 500-600 осіб, до урочища “Сухий Яр” за 2 км на північний захід від Умані. Тих, хто не міг іти або намагався втекти, вбивали по дорозі.

В урочищі вже були підготовлені три великі ями. Євреїв підводили до них групами по п’ять осіб, змушували лягати на тіла розстріляних перед ними і вбивали пострілами в голову. Виконавцями масової страти стали вояки 304 резервного поліцейського батальйону. Опис цієї масової страти залишила Маня Файнгольд: “Вони підходять по п’ять осіб, стають над ямою і отримують свою кулю. На дні ями лежали живі євреї – старі люди, каліки, для них шкодували кулю, на них падали вбиті і поранені євреї, і через це старі і каліки задихалися. Євреїв ставало усе менше, вони по п’ять підходили і їх стріляли, але кожен з цього натовпу намагався стати заднім, аби прожити ще кілька хвилин, інші не могли пережити усе це і бігли раніше, ніж приходила їхня черга. Тут само стояли німці, сміючись, фотографували цю картину...”.

За даними дослідника історії Голокосту в Україні Олександра Круглова, у Сухому Яру були вбиті близько 6000 осіб, з них 600 євреїв з числа радянських військовополонених.

На території гетто дозволили залишитися лише людям, яких визнали кваліфікованими спеціалістами, чия праця могла бути корисною владі. Також було оголошено, що більше євреїв не вбиватимуть. Тому люди, які змогли переховатися під час вивезення гетто, наважилися повернутися. Автори дослідження “Холокост в Україні: Рейхскомиссариат Україна, Губернаторство Транснїстрия” Олександр Круглов, Андрій Уманський та Ігор Щупак наводять уривок розпорядження міського комісару Умані про організацію життя у гетто, надрукованого 26 лютого 1942 року у газеті “Уманський голос”. Влада прагнула закріпити ізоляцію єврейської громади: категорично заборонялися будь-які контакти між євреями та українцями, євреї не мали права продавати містянам своє майно та займатися ремеслами, на під’їздах до гетто передбачалося поставити щити із написами: “Увага! Гетто! Вхід українцям заборонений під загрозою штрафу”, причому кошти на встановлення щитів мусили надати євреї.

22 квітня 1942 року гетто в Умані остаточно ліквідовано. На той час у ньому перебувало близько 1500 осіб. Зібраних людей поділили на дві групи. Тих, кого визнали працездатними, вивезли до трудового табору у с. Кузьмина Гребля, що за 14 км від Умані. Решту розстріляли у лісі поблизу міста.

З тисяч євреїв, що залишилися в Умані у 1941 році, до кінця війни дожили одиниці. Внаслідок Голокосту місто фактично втратило свою єврейську спільноту. Разом із людьми пішла в небуття і пам’ять про довоєнний світ єврейської Умані.

У радянський час доля і загибель євреїв Умані стала замовчуваною темою, схованою за загальною фразою про “цивільних громадян-жертв фашизму”. До останнього часу місце розташування гетто в Умані не було маркованим у міському просторі, його історія тільки починає вивчатися спеціально. Відвертіше починають говорити і про особливості ставлення українського та російського населення міста до масових вбивств місцевих євреїв. Адже трагічна особливість територій УРСР та БРСР полягала в тому, що євреїв вбивали там, де вони проживали, буквально на очах у сусідів, які мусили реагувати. І реакція була дуже різною: окрім байдужості, вона коливалася від добровільної співучасті у насильстві до готовності рятувати із ризиком для власного життя. Більшість спогадів про Голокост в Умані говорить про активну участь містян у грабунках квартир зігнаних до гетто євреїв і про осіб, що виказували німцям тих, хто намагався ховатися. І поруч є історії порятунку євреїв, неможливого без підтримки сусідів – 14 уманців вшановані званням “Праведників народів світу”.

Джерела та література:

1. В Умани. Воспоминания Мани Файнгольд // Неизвестная “Черная книга”. Материалы к “Черной книге” под редакцией Василия Гроссмана и Ильи Эренбурга. – Москва: АСТ: Corpus, 2015. – С. 68-74.
2. Виола Л. Дело Уманского районного отдела НКВД // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - № 2 (45). – Київ-Харків, 2015. – С. 180-222.
3. Васильєв С. Перехід Умані у цивільне відомство: соціально-економічний, демографічний та адміністративнотериторіальний аспекти // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 19 (1). - С. 540-550.
4. Грушевський М. Матеріали до історії Коліївщини. I Василіянські записки й листи про Коліївщину // Грушевський М. Твори: у 50-ти томах. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич на ін.; Гол. Ред.. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. - С. 120-139.
5. Давидюк В. Подорож вулицями старої Умані [Видання 2-е, доповн.]. – Умань: ВПЦ “Візаві”, 2018.
6. Долгорукий И.М. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года. Репринтное издание. – К.: “Академкнига”, 2009.
7. Календарь-справочник г. Умани и его окрестностей на 1914 год. [Факсимільне видання]. – Умань: ВПЦ “Візаві”, 2016.
8. Кривошея І. Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII — перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії? // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. - К., 2009. - Вип. 16. – С. 173-183.
9. Кривошея І. Уманський василіянський монастир (1765 – 1834). – Умань: ПП Жовтий, 2009.
10. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат “Украина”, Губернаторство “Транснистрия”. – Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста “Ткума”, 2016.
11. Настольно-справочная книга-календарь на 1911 год “Весь Умань” [Факсимільне видання]. – Умань: ВПЦ “Візаві”, 2013.
12. Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка / пер. з англ. Я.Стріха. – Київ : Критика, 2019.
13. Рассказ партизанки Раисы Дудник,спасшейся из Умани // Неизвестная “Черная книга”. Материалы к “Черной книге” под редакцией Василия Гроссмана и Ильи Эренбурга. – Москва: АСТ: Corpus, 2015. – с. 76 – 78.
14. Рибчинський О. Архітектура караван-сараїв в Україні // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 2005. - № 15. - С. 38-53.
15. Суровцова Н. Спогади. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996.
16. Товстенко Т., Тямін М. Етапи розвитку розпланування та забудови м. Умані // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2010. - Вип. 18. – С. 84-97.
17. Grajżul T. Ukraina Sowiecka w latach 1921–1929 w raportach polskich dyplomatów // Meritum. T. I. - Olsztyn, 2009. - S. 133-161.

18. Tarnawski S. Wspomnienia z POW w Humanii I początków służby w Wojsku Polskim // Niepodległość i Pamięć. – 1999. - № 6/1 (14). – S. 97-118.
19. Uman // The Untold Stories. The Murder Sites of the Jews in the Occupied Territories of the Former USSR; <https://www.yadvashem.org/untoldstories/database/index.asp?cid=1089>
20. База даних об'єктів культурної спадщини Умані. ReHERIT: Портал культурної спадщини <https://reherit.org.ua/spadshhyna/>
21. Куліков В., Портнова Т. Буремні дев'яності в Умані: надії і розчарування на шляху до модерності // Умань: (не)знані історії міста [Готується до друку]
22. Петровський-Штерн Й. Єврейська громада: під польською короною та Російською імперією // Умань: (не)знані історії міста [Готується до друку]
23. Сковчиляс І., Барвінок О., Петровський- Штерн Й. Сакральне на пограниччі культур і релігій // Умань: (не)знані історії міста [Готується до друку]
24. Усач А. Війна, яка змінила місто // Умань: (не)знані історії міста [Готується до друку]
25. Фавлер М., Харченко А., Барвінок О., Склокіна І., Шевченко В. Культурні виміри міста // Умань: (не)знані історії міста [Готується до друку]
26. Харченко А. Місто і влада: на пограниччі держав, ідеологій та соціальних експериментів // Умань: (не)знані історії міста [Готується до друку]

Організатори програми:

Відділ культури Уманської міської ради
Центр міської історії (Львів)

Упорядниця: Ірина Мацевко

Дизайнерка: Ірина Цімерман

REHERIT

